

Kirke og stat i 1600-tallet

Af Klaus Petersen og Hans-Henrik Rode

Den danske kirke blev ved reformationen en mindre væsentlig magtfaktor, end den tidligere havde været, ikke mindst fordi den mistede sine store jordbesiddelser. Uden en egen magtbasis var kirken afhængig af den verdslige og lovgivende magt. Vurderingen af forholdet mellem stat og kirke kan ske ud fra forskellige tilgange eller vinkler. Ud fra en politisk-historisk synsvinkel hvor dette forhold indgår i beskrivelsen af periodens politiske historie. Ud fra en mere økonomisk og strukturel tilgang kan man se kirkens udvikling som et led i centralstaten eller skat-testatens fremvækst. Og endelig er der den rent kirkehistoriske vinkel, hvor udgangspunktet er kirken, og hvor der lægges meget vægt på den rent teologiske udvikling. Vi vil i denne artikel forsøge at kombinere disse vinkler. Udgangspunktet vil være periodens kirkelovgivning, det vil sige love, der vedrørte kirkelige forhold og forholdet mellem kirken og staten¹.

Kirkelovgivningen 1617-1660

Perioden 1617-1660 var præget af et stort antal forordninger og missiver, der ville regulere forskellige aspekter ved det åndelige og det verdslige kirkeliv, lige fra en kongelig afgørelse af rangen mellem gejstlige og borgmestre i Odense til den store »*Forordning om kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige samt adskillige gejstlighedens forhold*«². Kirkelovgivningens meget punktvis karakter gør det svært at se de store sammenhænge i den. Det kan undre, at en periode, hvor det ellers var uniformiteten, der kirkemæssigt stod i centrum, ikke barslede med en samlet lovgivning, der kunne erstatte og afløse den tidligere. Dette skete først efter enevældens indførelse. Man var imidlertid allerede i datiden klar over dette problem – det kunne være svært for præsterne at kende gældende lov. Kongen beordrede derfor i februar 1631 bisperne til at indsende de gejstlige forordninger, der fandtes i deres stift til brug for en samlet udgave af den gejstlige lovgivning³. Bisperne skulle så sammen med de teologiske professorer og hofpræsten udarbejde et forslag. Lovrevisionen gik imidlertid af ukendte grunde i sig selv. Årsagerne var dels teologernes angst for at komme til at udtrykke afvigende holdninger under arbejdet og dels angst for at tage stilling i kampen mellem det gamle stændersamfund og den frem-

voksende centralstat. Som et led i denne lovrevision havde kongen også forestillet sig en samlet lovgivning om kirkernes regnskaber og økonomi. Mens arbejdet med en revision af ordinansen forblev resultatløs, blev der arbejdet videre med den monetære del. Et resultat kom dog først med den store reces fra 1643. Men den manglende lovrevision gjorde, at den grundliggende lov for den danske kirke forblev kirkeordinansen. Dette betød, at gejstligheden ikke havde nogen stor mulighed for selvstændigt at udvikle politisk magt. En samlet og klar lovgivning om kirkens økonomiske forhold og præsternes rolle i samfundet ville muligvis have kunnet fungere som basis for en delvis uafhængighed.

Valget af kirkens tjenere 1617-1660

Med fundatsen for Københavns Universitet fra 1621 skærpedes kravene til præstekandidaterne, idet disse mindst skulle have studeret to år på Københavns Universitet, dog kunne man dispensere, hvis ansøgeren havde studeret i udlandet. I fundatsen argumenteres med, at universitetet bedre skulle kunne blive ved magt, men denne bestemmelse gav samtidig øget kontrol med, hvem der kunne få præstekald. Tidligere samme år var det blevet bestemt, at ingen under 25 år måtte kaldes; disse to bestemmelser lægger op til, at universitetet, efter at den rette tro var blevet etableret, skulle sørge for, at præsterne blev uddannet i netop denne⁴. Som en forlængelse af disse tiltag indførtes så i 1629 med kirketugtsforordningen en egentlig embedseksamen for præsterne; nu måtte kun folk med testimonium fra Københavns Universitet komme på prædikestolen.

Dette krav fik den studerende Christen Mortensøn Maler at føle i 1652. Han blev indkaldt til konsistorium anklaget af præsten i Randers for at have prædiket uden testimonium på trods af advarsel. Christen blev for sin »groffue forseelse« idømt otte dages fængsel, og da han protesterede mod dommen, blev han tillige relegeret i to år⁵. Kravet om testimonium har dog tilsyneladende ikke ført til den ønskede bedring af præsternes lærdomsniveau. Ihvertfald bad kongen i et missiv til kansler Christen Thomesen denne om at tale et alvorsord med universitetets professorer⁶. Det var kommet kongen for øre, at flere »udygtige« havde forladt universitetet med testimonium.

På trods af kirkeordinansens strenge regler for præstevalg synes disse i højere grad at have været praktiseret over for den enkelte ansøger end over for øvrighedens indblanding. Der er et utal af eksempler på indblanding og nepotisme i præstevalgene både fra bisper, råder, adel

og ikke mindst kongen⁷. I et tilfælde fik kongen endda blandet sig så meget, at han anbefalede to kandidater til samme embede⁸. I de fleste tilfælde har indblandingen fra den gejstlige eller verdslige øvrighed nok afgjort valget⁹. Man må dog til øvrighedens forsvar sige, at der tilsyneladende gennem hele århundredet var utallige tvister mellem kandidaterne om, hvem der havde mest ret til kaldene. I disse tilfælde har indblanding oftest været påkrævet¹⁰. Om der ofte er forekommet bestikkelse eller simoni, er det af gode grunde svært at sige noget om. En form for betaling for embedet lå dog i den ellers af øvrigheden forbudte praksis, at præsteenkerne fulgte med præstegården¹¹. På den måde undgik man, at forsørgerbyrden overgik til sognets beboere.

Mens billedet virker ret broget for den store gruppe af præster, tegner der sig et klart mønster bag valget af gejstlighedens elite. Rørdams undersøgelse af »bispevalgene« viser, at bisperne i langt de fleste tilfælde var udpeget direkte af kongen¹². Kun i enkelte tilfælde er der tegn på, at der er foregået valg efter ordinansens bestemmelser. Disse valg kan i høj grad have haft karakter af kåringer således som valget af Jesper Brochmand til Sjællands biskop i 1635. Brochmand var først blevet udpeget af kongen som Resens værdige efterfølger, men ønskede, at valget skulle foregå formelt rigtigt¹³. Han blev valgt enstemmigt. I kancelliets brevbøger finder man heller ingen spor af kirkeordinansens bestemmelser. Enten udpegede kongen, eller også bad han om »forslag til«, hvem der skulle kaldes. Et fællestræk hos bisperne var da også, at de havde haft en tilknytning til hoffet, inden de udpegedes, enten som Brochmand der var lærer for den udvalgte prins Christian eller som hofpræst. Hofpræsten fungerede som kongens personlige rådgiver i religiøse spørgsmål og skulle følge kongen på hans rejser¹⁴. En sådan tæt tilknytning til kongen gav ofte bonus i en efterfølgende udnævnelse til et bispeembede eller et professorat. På denne måde fik kongen folk, han havde tillid til på gejstlighedens centrale poster, og omvendt kunne ærgerrige præster via stillingen som hofpræst nå deres mål. Bøggild-Andersen har i sit værk om enevældens indførelse peget på, at Norges kansler Thomas Sehested 1648 i et skrift til Frederik 3 argumenterede for, at kongen skulle lægge vægt på et godt forhold til gejstligheden, især til bisper og professorer fordi de ledede standen på stændermøderne¹⁵. Uden at tilskrive hverken Christian 4 eller Frederik 3 noget langsigtet mål om et statskup kan denne tankegang vel have spillet en rolle med henblik på den indenrigspolitiske magtkamp mellem konge, råd og adel.

Kirketugten 1617-1660

Kirketugtsforordningen af 1629 betød en væsentlig udvidelse af den statslige interessessfære – fra en teologisk ensretning af den gejstlige elite til at lade denne ensretning omfatte det enkelte individ. Den store forordning beskæftiger sig med tre temaer: »Om kirkens embede og møndighed imod ubodfærdige«, »Hvorledis guds ord og sacramenter-*nis* retsindige brug med andre gudsfryctigheds øfvelser udi kirker og skoler kunde befordris« og om »Hvorledis dricken, forargelig omgen-*gelse* og klædedraet hos geisteligheden kand reguleris«¹⁶. I præamblen motiveres loven med et ønske om at bekæmpe den store usædelighed, der havde ført landet i ulykke. Teksten har nærmest form af en syndsbe-*kendelse*. Nederlaget til den katolske liga og den efterfølgende militære besættelse blev set som guds retfærdige straf mod de ubodfærdige. På denne måde frikendtes kongen for skyld; han blev i stedet nøglen til bedring. Baggrunden for ønsket om at bekæmpe det moralske og kirke-*lige* forfald udsprang sandsynligvis fra de teologiske rækker, hvor spe-*cielt* Brochmand og Holger Rosenkrantz længe havde diskuteret mulig-*heden* af og det ønskværdige i en strengere kirketugt¹⁷.

Set i lyset af Kejserkrigen (1625-1629) kan man sige, at der skete en religiøs oprustning parallelt med den militære. Som et led i forberedel-*sen* til krigen indførtes i 1624 dødsstraf over for katolske missionærer¹⁸. Efter Christian 4's manglende succes på slagmarken kom der fra 1626 en række indgreb og krav om kirkegang og afholdelse af ekstraordinære bededage. Den officielle argumentation for lovgivningen var, at under-*såtternes* ringe gudsfrygt forårsagede katolikkernes fremmarch og kon-*gens* tilsvarende tilbagegang¹⁹. Denne tendens til at give befolkningen skylden for udenrigspolitiske problemer kom stærkt til udtryk i kirke-*tugtsforordningen*. Som en naturlig konsekvens af, at den enkeltes ubodfærdighed kunne fremkalde så store ulykker over landet, måtte den gejstlige og verdslige øvrighed påtage sig at kontrollere den enkeltes levned.

Den væsentligste nyskabelse i kirketugtsforordningen var etablerin-*gen* af en medhjælperinstitution. Både i købstæder og på landet skulle der oprettes en slags sogneråd, bestående af gudsfrygtige bønder og borgere, til at hjælpe præsten med at holde ubodfærdigheden i skak. Medhjælperne skulle forsamles på præstens bud og mindst mødes 4 gange årligt omkring tamperdage. På disse møder skulle medhjælperne rådslå med præsten om de problemer, der kunne være. Men udover den-*ne* rådgivende funktion skulle medhjælperne også selv holde øje med eventuelle brud på kirkedisciplinen både fra præsten og fra hans menig-

hed. Forordningen opremser en lang række forseelser, der specielt skal holdes øje med: »*Predickens forsømmelse, dricke, dobbel, gøglen, sverren oe banden, rufferie, fullerie oc idelig druckenskaf*«²⁰. I et forsøg på at gøre ordningen effektiv blev der indført bødestraffe for medhjælpere, der ikke levede op til embedseden, for eksempel over for familiemedlemmer eller venner²¹. Desuden beordredes både biser og lensmænd til at holde øje med og virke for, at institutionen fungerede. Hele det gejstlige hierarki, fra menighed over medhjælper og præst til provst og bisp samt den verdslige magt, lensmanden, blev sat til at kontrollere borgerne og hinanden. Det er svært at sige noget om, i hvor høj grad denne ordning har fungeret i det virkelige liv. At ønsket fra statsmagts side var vedvarende, ses af, at bestemmelserne stort set uændret gentages både i recessen fra 1643 og i Danske Lov. Den høje grad af kontrol med ordningen har sandsynligvis medvirket til, at medhjælperinstitutionen er blevet gennemført over det meste af landet, men i hvor høj grad medhjælperne har fungeret som andet end præstens bisiddere, kan ikke siges²².

Samtidig med at medhjælperne beskikkedes, pålagdes præsten også at visitere de enkelte hjem i sognet for at kontrollere, at der ikke foregik noget suspekt, og der blev lagt vægt på, at ungdommen lærte den rette gudsfrygtige tro. Interessen for ungdommen er i det hele taget et gennemgående tema i kirketugtsforordningen og skal både ses som et led i 1600-tallets interesse for at forbedre uddannelsen og som en øget social kontrol. Desuden fortsatte Christian 4 en række af tidligere tiders tiltag. Allerede i 1623 havde han bedt rigsrådet overveje, hvordan man kunne komme banden og sværgeren samt overdådigheden ved »*gemene mands festenøl och brølupper*« til livs²³. Dette førte til, at der i 1623 blev udstedt en forordning, der forbød sværgeren og påbød kirkegang, og året efter kom der et forbud mod overdådighed ved tredje og fjerde stands bryllupper. Det sidste skyldes nok overvejende et ønske om gennem bryllupsfesten at understrege samfundshierarkiet, mens det første var starten på en tendens til, at kongen satte fokus på hans befolknings forhold til den protestantiske statskirkes gud. Denne interesse fortsatte også efter kirketugtsforordningen, idet man flere gange gentog dele af de krav, der blev fremsat i 1629²⁴. Der lagdes også mere vægt på en aktiv tro; den enkelte kirkegænger kunne ikke passivt få velsignelse, men skulle kunne sin børnelærdom (Luthers katekismus)²⁵. Fra et negativt krav, om at man ikke måtte afvige trosmæssigt, stilles nu et positivt krav om, at man nærmest skal bevise sin tro. Fra regler om ikke at afvige udadtil blev der nu stillet krav, der gik helt ind i folks stuer.

Hvad der måske fik større betydning, var, at der etableredes en nøje

graduering af, hvilke forholdsregler man skulle tage over for de ubodfærdige²⁶. Man startede med at advare synderen under fire øjne, men hvis en sådan advarsel ikke blev taget til efterretning, indkaldtes synderen under bødestraf til et møde med præsten og hans hjælpere. Præsten skulle så belære vedkommende om at vise bodfærdighed og kunne eventuelt udelukke fra sakramentet indtil tilbørlig lydighed blev udvist. Til dem, der trods formaning ikke ville tilpasse sig, var der så den højeste gejstlige straf bandlysningen²⁷. Præsten skulle tre søndage i træk lyse i band, og hvis der stadig ingen bedring var sket endelig ved navns nævnelse udelukke den arme af menigheden. Dette har i 1600-tallet været lig med social udelukkelse, hvilket i forordningen kom til udtryk ved, at for den, der indbød en bandsat til »hederlig samkvem«, var straffen en bøde til herskabet. Præsten havde over for den bandlyste rollen som formidler, idet han blev pålagt at forsøge omvendelse. Kravene for igen at blive optaget i menigheden havde dog karakter af total underkastelse. Udover denne åndelige straf kunne det verdslige sværd sættes ind. Hvis den bandsatte ikke inden »aar oc dag« var vendt tilbage i folden, »skal hand for landemode indstefnis oc da ved domb sit herskab at ofverantvordis oe siden af vore oe riger forvisis«. Den verdslige magt var garant for, at den gejstlige blev taget alvorlig²⁸.

Præsterne fik også en opsang i forordningen og blev pålagt under embeds fortabelse at overholde deres embedsforpligtelser. Tendensen til stærkere at ville afrette præsterne var en naturlig forlængelse af ortodoksiens sejr. Efter at have defineret den sande tro skulle de gejstlige embedsmænd nu passes ind. Det første træk i denne retning var, da Resen i 1618 fik etableret faste rammer for provstemoner, der udover at være stedet, hvor den gejstlige lovgivning og de teologiske retningslinier blev forklaret, nu også kom til at virke som sæde for gejstlige retssager²⁹. Kirkeordinansen indeholdt ikke nogen præsteed (symbol-forpligtelse), det var ifølge denne bispes, der ved sin overhøring skulle garantere præstens teologiske standpunkt. I 1619 indførte Resen dog en præsteed i sit stift, en ed der efterhånden bredte sig til andre stifter³⁰. Eden indeholdt blandt andet en forpligtelse til at være øvrigheden lydige og har været en væsentlig inspiration for den præsteed, der som den første fik almen gyldighed med Kirkeritualet i 1685. I kirketugtsforordningen lægges også vægt på, at gudstjenesten gennemføres i overensstemmelse med ordinansen, specielt må prædiken ikke blive for lang og kedelig. At dette har været et problem, kom tydeligt frem i 1645 hvor der blev udstedt et missive til bisperne om at sørge for, at folk ikke sov i kirken; om fornødent skulle man ansætte folk med lange kæppe til at slå menigheden i hovedet med³¹. Kedsomheden og søvnen er nok ofte

indtrådt under de lange ligprædikener, som præsten modtog særlig betaling for. Det blev således i 1624 påbudt bisperne at sørge for, at præsterne viste mådehold i ligprædikener med hensyn til længden og ikke mindst med hensyn til indholdet, idet man åbenbart gerne fjede et par ekstra bedrifter til levnedsskrivelsen. Omvendt måtte kirkegangen heller ikke blive for munter – en række præster blev i 1636 idømt en samlet bøde på 200 rigsdaler for at have tilladt gøglen i kirken³². For at præsterne overfor deres menighed kunne fremstå som gode eksempler, strammedes der op på kravet om, at præsterne skulle holde sig fra druk, forargelig omgang og overdreven påklædning. Den officielle straf var fortabelse af embedet, en stærk trussel mod præstens økonomiske eksistens. Gentagelserne af kravet om, at præsterne skulle føre et tugtigt levned, kunne tyde på, at ikke alle gejstlige har været lige pæne i kanten³³. At man fra øvrighedens side har haft vilje til at afsætte præster, der forsyndede sig, viser sig tydeligt i kancelliets brevbøger. For eksempel blev kapellanen i Viborg Peder Sørensen afsat, fordi hans kone fødte kun syv' og en halv måned efter bryllupsnatten. I flere tilfælde, også i Peder Sørensens, blev de syndige præster dog senere taget til nåde igen og kunne dermed atter søge embede³⁴.

Denne fokus på præsternes embedsførsel og levemåde fortsatte gennem hele århundredet³⁵. I sammenhæng med de tidligere nævnte krav om en slags embedseksamen fra universitetet virker det, som om statsmagten forsøgte at styrke den gejstlige embedsmandsinstitution. Hvorvidt dette skal ses som et led i Christian 4's forsøg på at styrke centralmagten, lader sig ikke endeligt afklare, men det har været oplagt på denne måde at formalisere og styrke et hierarki af gejstlige, der kunne fungere som lokale embedsmænd. At en del af udviklingen fremkom fra gejstligheden selv, fra dens top, betyder ikke en udvikling uafhængig af stats- og kongemagt.

Afslutningsvis kan der peges på, at ikke alle blev lige hårdt ramt af denne forøgede interesse for det private forhold til Gud. I kirketugtsforordningen understreges, at også adelige skulle opføre sig bodfærdigt. Da man nok erkendte, at det kunne være svært for præsten at gå i rette med den lokale adel, skulle sagen efter et forsøg på mundtlig advarsel overlades til provsten og bispem. Præsten blev under straf påbudt at indberette forseelser og stilledes i denne sammenhæng under kongens beskyttelse. Et eksempel, der dog er fra før kirketugtsforordningen, tyder imidlertid på, at adelen kunne slippe afsted med meget³⁶. Præsten i Sæby indberettede i 1620 adelsmanden Niels Arnfeld til Herlufstrup for utugt. Anklagen lød på at have holdt mindst 4 concubiner, gjort mindst 13 uægte børn og have holdt sig fra alters i mindst 10 år. Niels vedgik

anklagerne, omend under påstand, om at det var sket uforsætligt, og lo-vede bod og bedring. Med kongen som dommer slap Niels med en bøde og hemmelig skrifte. Kongen var forøvrigt ikke nævnt i kirketugtsforordningen.

Kirkens politiske funktioner 1617-1660

Allerede i styrkelsen af kirketugten kan man se politiske implikationer. Staten inddrog en lang række synder, der skulle bekæmpes, hvilket ikke var noget nyt – det nye var, at man forsøgte at etablere et kontrolapparat og formulere en slags strafferamme for sådanne »forbrydelser«. Kirketugten kom til at fungere som en forlængelse af det verdslige straffesystem. Dette afspejler, at man i datiden så Gud og hans vrede som en realpolitisk faktor, det var nødvendigt at forholde sig til. Man kan imidlertid også se kirketugten som et forsøg på en social disciplinering af befolkningen. Med kirketugtsforordningen fik staten en rækkevidde, der gik helt ind i folks stuer. Samtidig blev præsternes embede overfor det enkelte individ styrket, idet der kom mere klare retningslinier og sanktionsmuligheder. Frelsen blev knyttet stærkere til præsten og hans embede, vejen til Gud gik gennem præsten. Kirkens overhoved var kongen.

Gejstlighedens rekrutteringsgrundlag var i høj grad standen selv; det var ikke ualmindeligt at sønnen fulgte i faderens fodspor³⁷. De øvrige kom fra bonde- eller borgerhjem; de gejstelige embeder var efter reformationen faldet så meget i prestige, at adelen havde mistet den tidligere så stærke interesse. Et sådant rekrutteringsgrundlag har nok medvirket til at skubbe gejstligheden i retning af kongemagten. På stændermødet i 1645, hvor stænderne skulle bevilge skatter samt komme med forslag til landets forsvar, afviste både den gejstlige stand og universitetet at forholde sig til det sidste. Argumentet var »*Efterdi vi som det hellige evangelii ringeste tienere os paa saadanne politische sager ringe eller intet forstaar*«³⁸. Man kan se denne uvilje til at tage politisk standpunkt som en afspejling af magtkampen mellem konge og rigsråd. Gejstligheden ville ikke binde sig så stærkt til kongen, at det senere ville kunne skabe problemer, hvis adelen gik sejrrigt ud af kampen.

Kirken og prædikestolen fungerede i 1600-tallet som den vigtigste kommunikationsvej for staten, når den ville »tale« til folket. Den store del af befolkningen specielt på landet var analfabeter og havde kun gennem præsten mulighed for at blive orienteret om, hvad kongen bød³⁹. Fra prædikestolen blev der udover prædiken efterlyst forsvundet kvæg, bedt om almisser til tiggere, fortalt om varsler og ikke mindst oplæst

kongelige forordninger og breve⁴⁰. Man kan med en vis ret kalde kirkegangen for datidens nyhedsformidling. Udover denne konkrete rolle, der var tilskrevet den enkelte lokale præst, havde også den gejstlige elite, bisper og professorer konkrete opgaver som kongens rådgivere og som censurinstans. Rollen som konsulenter i sager vedrørende religiøse forhold førte til, at bisperne i flere tilfælde blev indkaldt til rådsmøder for at rådgive. Den passive rolle, de der spillede i forhold til øvrigheden, kom til udtryk i sagen mod Holger Rosenkrantz⁴¹. Han var i 1628 imod Christian 4's vilje trådt ud af rigsrådet for at hellige sig studiet af religionen. Dette førte til en række skrifter, der i nogen grad gik ud over rammerne for den lutherske ortodoksi⁴². Rosenkrantz havde allerede som rigsråd udtrykt sådanne holdninger, men gejstligheden havde ikke reageret, hvilket i nogen grad kan undre, når man tænker på den nidkærhed, der ellers prægede bannerførerne Resen og Brochmand. Grunden skal sandsynligvis findes i Rosenkrantz magtfulde position tæt på kongen, som man ikke ønskede at lægge sig ud med. Da Rosenkrantz i 1636 udtrykte sin teologi i forordet til en tysk bog, var hans goodwill imidlertid brugt op. Kongen befalede det teologiske fakultet at komme med deres vurdering, der blev stærk kritisk. Rosenkrantz tog kampen op med et forsvarsskrift, men blev i stærke vendinger imødegået af hans tidligere nære ven Brochmand. Kongen beordrede derefter Rosenkrantz til at tilbagekalde sin lære, hvilket dog ikke skete, striden standse i 1642 med Rosenkrantz død. Hele forløbet bar præg af en stærk vilje til at følge kongen eller rettere en modvilje til at gå imod ham.

Grunden til at Rosenkrantz i 1636 kunne få udgivet sit skrift var, at det ikke havde passeret universitetets censur. Det var allerede med Kirkeordinansen blevet pålagt professorerne og bisperne at gennemse alle bøger der var tilgængelige i landet. Fra 1617 indførtes gradvist pligtaflevering til universitetet af bøger, man ønskede trykt eller indført i landet⁴³. Dette førte i 1632 til en økonomisk bet for bogtrykker Claus Waldkirck, der på trods af censurens kritik havde ladet 1000 eksemplarer trykke af en ikke-tilladt bog. Alle bindene blev konfiskeret og »... *Originalen, som Bogen blev trykt efter, blive in custodia Universitatis. Og blev den strax indlagt i det inderste kammer i den store Kiste*«. Medvirkende til den strenge kontrol af trykkeriet af bøger har desuden været, at det ofte var universitetets professorer, der fik privilegier på bogudgivelser, en ikke ringe supplerer af indkomsterne.

Den vigtigste politiske funktion gejstligheden havde var at fungere som legitimationsgrundlag for øvrigheden. I Brochmands teologiske hovedværk »*Systema universæ theologiæ*« fra 1633 er der et afsnit, der behandler forholdet til øvrigheden⁴⁴. Det er et teokratisk synspunkt, der

fremføres: øvrigheden er indsat af gud, og undersåtterne skylder denne lydighed og skat. Retten til oprør og kritik af lovene afvises. Med hensyn til øvrighedens placering er Brochmand meget klar, hvorimod han er uklar med hensyn til øvrighedens begrænsninger. I modsætning til naturretslæren mener Brochmand, at kongen udover at være bundet til guds og naturens love også er bundet til »*lex positiva*« – de almindelige love. Kongen bliver på denne måde ansvarlig overfor fortidens lovgivning og ikke mindst håndfæstningen. I forholdet til kirken var det øvrighedens fornemste pligt at beskytte den mod kætteri, og desuden at sørge for ortodokse præster, kirkedisciplin og i øvrigt at være kirkens sværd. Brochmand kommer ikke ind på, hvem der i religiøse tvivlsspørgsmål har den endelige afgørelse, men med de opgaver øvrigheden har, må afgørelsen tilfalde denne. I henhold til Kirkeordinansen var denne øvrighed kongen. Den afvisning af retten til oprør, som Brochmand forsvarede, blev forøvrigt i 1650'erne på det skammeligste misbrugt af sværmeren Jesper Baltzarsen Könechen⁴⁵. Han argumenterede, at når det var imod guds vilje at gøre oprør mod en protestantisk fyrste, hvordan kunne gud så tillade, at den ene protestantiske fyrste bekrigede den anden. De undersåtter, der lod sig bruge dertil, ville jo gøre oprør mod en af gud indstiftet øvrighed. Da Könechen tillige havde den frækhed i flere tilfælde at afbryde prædiken for at komme med sit budskab, blev han forbudt at tale offentligt og endelig i 1663 dømt i kongens nåde og unåde.

Det er dog kun med forbehold, at man kan se Brochmand som foregribende enevældens syn på kongemagtens guddommelige natur. Hovedargumentet for tolkningen af Brochmand som enevældens talsmand er hans tale ved Frederik 3's kroning i 1648. I denne tale kalder Brochmand kongerne for guder og taler om deres ubegrænsede magt. Man skal tage de specielle omstændigheder for talen med i betragtning; netop i en kroningstale kunne man forestille sig, at bølgerne fik lov til at gå lidt højere end ellers. Frede Jensen har påpeget, at allerede i Peder Vinstrups kroning af Christian 4 i 1596 lød disse toner⁴⁶. Hertil kommer, at Brochmand efter sin tale bad kongen om, »... *at huis aff Eders Kon: M. tilforn naadigst er anloffuet skriffiligen, det motte nu her for Guds helliche Altere med Kongelig Æd naadigst bekrefftis*«⁴⁷. Kongens guddommelighed bliver således tilpasset til den politiske virkelighed og hans håndfæstning. Brochmands tanker tager udgangspunkt i stænderstaten, eller som Fabricius udtrykker det: »*Brochmands Teorier er aabenbart homespun, de er affødte af Danmarks særlige Forhold*«⁴⁸.

Legitimationen af øvrigheden blev specielt tydelig i de situationer, hvor statens eksistens blev truet, hvilket jo skete flere gange i tiden ef-

ter Christian 4's indtræden i Kejserkrigen. Man kan måske endda tilskrive Brochmand en rolle, inden kongen gik ind i krigen. Brochmand var en engageret kontroversteolog og var på den måde med til tegne billedet af den truende katolicisme; kongens sag blev gjort til en retfærdig strid⁴⁹. Som tidligere nævnt var Kejserkrigen den direkte baggrund for kirketugtsforordningen, omend det var befolkningens utugt der fik skylden. På denne måde legitimeredes kongens udenrigspolitik over den befolkning, der måtte holde for under fjendens besættelse. Allerede i september 1626 havde den udvalgte prins forordnet ekstraordinære bededage for at mildne »*guds retferdige vredis ris*«⁵⁰. I forordningen gøres udførligt rede for, hvad der skal medtages i bededagens prædiken og bøn, blandt andet skal der bedes for kongen. Noget kunne imidlertid tyde på, at det har knebet med overholdelsen af disse bededage, idet Brochmand i et brev til Holger Rosenkrantz klagede sin nød over »*tidens lunkenhed*«, og i 1628 udsendtes en forordning, der krævede overholdelse af bededagene⁵¹. I 1643 var det endnu engang galt. Den svenske feltherre Torstensson rykkede op igennem Jylland, og igen greb man til at øge gudsfrygten. I februar 1644 udgik et kongebrev om, at præsterne skulle sætte mod i befolkningen med henvisning til, at Gud ville sørge for fjendens nederlag⁵². Også Frederik 3 tyede til at bruge gudsfrygten, da han i 1657 ville generobre Skåne, Halland og Blekinge fra Sverige. Allerede inden sin krigserklæring havde kongen udsendt et missiv til bisperne, der pålagde præsterne før og efter prædiken at vel-signere hæren og kongens store værk⁵³. Og efter at det viste sig at være Sverige, der var ved at erobre Danmark, indførtes i 1658-59 både daglige bedestunder og yderligere en bededag.

Kirken og samfundsøkonomien 1617-1660

Præsternes faste indkomster var præstetienden, samt hvad de kunne få ud af den jord, der hørte til præstegården. Der har sandsynligvis fra sogn til sogn på været stor forskel, hvilke indtægter dette gav. Sognets størrelse, dets rigdom og præstens privilegier og ejendom har været forskellige. Århundredet er da også rigt på tilfælde, hvor sogne blev lagt sammen for at kunne brødføde præsten. Og ikke mindst rigt på beklagerer fra præster over deres manglende og for små indtægter. Præsterne var jo som bønderne stærkt afhængige af høstudbytte og kornpriser og blev også ramt i de tilfælde, hvor landet blev besat af fremmede hære. Til dette kom, at gejstligheden tilsyneladende havde problemer med at forsvare deres privilegier overfor den lokale adel samt de lokale bønder⁵⁴. Udover de faste indtægter modtog præsten også en række

sportler i forbindelse med kirkelige ydelser som bryllup og begravelse⁵⁵. En del af disse ekstraordinære ydelser havde sin oprindelse i den katolske tid, og man kan undre sig over, at ortodoksien ikke greb hårdere ind overfor dem. Forklaringen skal nok findes i disse indtægters betydning for præsteøkonomierne. Bisperne havde vel også en interesse i, at deres underordnede standsfæller kunne have en rimelig indtægt. Fra statens side havde man tidligt sat takster for præstens forskellige ydelser, men der var jo ingen, der forhindrede, at menigheden gav mere. Den tidligere nævnte forordning mod overdrevne ligprædikner kan tyde på, at præsten mod god betaling gerne ville yde lidt ekstra⁵⁶. For bisper og professorer har den økonomiske situation været ikke så lidt bedre på trods af at ved reformationen blev bispegodset inddraget af kongemagten. Den gejstelige elite var ofte forlenet med store jordbesiddelser, havde mange privilegier, og var skattefri⁵⁷. Den gejstlige overklasse var også en del af den økonomiske overklasse.

Den verdslige øvrighed synes at have haft den holdning, at kirken skulle være selvfinansierende; af kancelliets brevbøger fremgår, at hvis en præst eller en kirke var kommet i nød, skulle de nærliggende kirker træde ind. Kirkens vedligeholdelse skulle betales af kirketienden, og det, der blev tilovers, skulle, administreret af kirkeværger, sættes på rente. Der kom dog i løbet af århundredet en stærkere interesse fra statens side for de formuer, der således kunne henligge i kirkernes kasser⁵⁸. Dels blev der i højere grad lagt vægt på kontrol af kirkeregnskaber, både lensmænd, provster og bisper blev sat ind. Dels så kongen muligheden for, at han kunne låne disse penge. Efter Kejserkrigen strammedes op i reglerne for regnskabsaflæggelse, og der skulle sendes udførlige indberetninger ind til kancelliet. Kirkerne blev således nærmest forretninger, der kunne give overskud; måske er det i dette lys, man skal se adelens interesse for at erhverve patronatsret for kirker⁵⁹.

Adelens interesse for at erhverve patronatsret gav kongen mulighed for lade denne indgå i mageskifter⁶⁰. Også kongetienden kunne være en indtægtskilde; i flere tilfælde blev denne bortfæstet mod en fast årlig ydelse⁶¹. Der var dog stadig kun tale om spredte tilfælde og ikke formaliseret »udsalg«. Som en videreførelse af denne udvikling foreslog de adelige landkommisærer i 1645, »*At dersom hans kongelig mt. naadigst til adelen cronens jurapatronatus for en billig betaling vilde afhende, formente vi, en anselig summa penge kunde til veie bringis;*«⁶². Halvdel af salgssummen skulle gå til betaling af statsgælden og den anden halvdel være et lån til køberen af patronatsretten, der så betalte en årlig rente. Landkommisærernes forslag var kommet på baggrund af en henvendelse fra rigsrådet. Kongen svarede positivt omend lidt tøvende, han

ville ikke komme med et generelt ja, men ønskede at se på hver enkelt sag for sig. Et sådant salg af patronatsret ville medføre et brud med Kirkeordinansens bestemmelser om præstevalg, hvor kongen havde patronatsret. Svaret kan tolkes, som om kongen stillet over for valget mellem økonomiske og religiøse problemer tøvende satsede på økonomien. Omvendt gav statsfinansernes krise måske ikke et reelt valg.

Fra Kejserkrigen bliver udskrivningen af ekstraordinære skatter mere og mere almindelige, overvejende på grund af krige og krise. Samtidig blev der færre og færre til at betale, efterhånden som adelen lagde om til stordrift og inddrog flere bønder til hoveri. Dette ramte også gejstligheden, ja selv universitetsprofessorerne, der ellers var skattefri, måtte gribe i pungen⁶³. Under stændermødernes skatteudskrivinger påpegede gejstligheden hver gang deres store vilje men manglende evne til skattebetaling. Det endte dog altid med, at de betalte deres del.

I forbindelse med den hyppigere skatteudskrivning fik staten en stigende interesse i at kende befolkningens størrelse og sammensætning. For at klare dette problem henvendte man sig til præsterne, en praktisk løsning idet præsterne dels var ude i lokalsamfundene og dels var dem, der døbte og begravede folk. Hertil kom, at den verdslige administration var udbredt »decentral«. Ved at bruge gejstligheden kunne centralstaten bryde igennem de lokale verdslige privilegier. En del præster havde allerede, inden det fra statens side blev dikteret i 1645, ført en form for kirkebøger, eventuelt som en form for privat regnskab⁶⁴. Flere bisper, blandt andet Resen, havde tidligere påbudt deres præster at føre kirkebøger, men først Brochmand etablerede på et provstemode i 1641 ordningen som hørende til embedet. I 1645 blev denne ordning af kongen ophøjet til lov gældende for Sjælland og året efter, da Torstensson var taget hjem, for resten af landet⁶⁵. Dahlerups vurdering af baggrunden for forordningen: *»Vel styrker fromhed rigerne; men nok så meget føltes det da, at riget fattedes penge«* bygger på, at kongen under stændermødet maj 1645 for første gang fik bevilget en »hovedskat« og derfor var interesseret i at kende hovederne. Allerede den 1. maj, to uger inden stændermødet, var Brochmand blevet anmodet om at lade hans præster udfærdige mandtalsliste med alder⁶⁶. En sådan liste kunne både bruges med hensyn til hovedskatten og til udskrivning af soldater. Hvad præsterne tidligere havde ført af bøger og lister af hensyn til egen embedsførelse, blev således gjort til statslige kirkebøger, der skulle føres med ansvar overfor øvrigheden⁶⁷. For at sikre præsternes grundighed blev det i 1646 bestemt, at der højst måtte gå 8 dage fra fødsel til dåb, og præsterne blev truet med en bøde på 1 rigsdaler for hvert år, de løj med hensyn til folks alder⁶⁸.

Opgaven med kontrol og registrering af befolkningen var dog ikke ganske ny for præsterne. Det havde fra 1500-tallet hørt til præstens opgaver at udstede tiggertilladelser samt at skrive de skudsmål, der for tjenestefolk og landarbejdere fungerede som pas. Man havde i tiggerforordningerne fra 1500-tallet to hovedformål fra statens side: dels at hindre omstrejfende tiggere ved at binde dem til deres sogn og dels at forhindre arbejdsduelige i at tigge⁶⁹. I landsognene var det præsterne, der skulle føre lister over de »tilladte« tiggere og kontrollere overholdelsen. I forbindelse med Christian 4's forsøg med at opbygge »industrier« som silkeværket, børne- og tugthus, de store byggeprojekter og ikke mindst Bremerholm, blev hans interesse for denne uudnyttede arbejdskraft forøget. Hvis folk ikke selv kunne finde et arbejde, ville han gerne hjælpe. I 1650'erne kom yderligere et krav om kontrol, der rettede sig mod den store gruppe af løsarbejdere⁷⁰. Når en fremmed kom til sognet, skulle dennes skudsmål kontrolleres af præsten, der i tilfælde af tvivl skulle underrette den verdslige øvrighed. Skudsmålene skulle indeholde en erklæring fra præsten om, hvor personen havde opholdt sig og en moralsk vurdering. For at hindre falsknerier skulle skudsmålene skrives på latin. Denne kontrol ville både medvirke til at sikre arbejdskraften på landet og til at effektivisere skatteudskrivningen.

Ovennævnte registrering skal som nævnt ses i forhold til kongemagtens merkantilistiske politik. Men denne politik førte også et andet problem med sig. Der var i princippet kun religionsfrihed for udenlandske gesandter, og disse måtte kun i eget hus for dem selv og deres husstand udøve deres tro. Fra Kejserkrigens tid var der kommet en del tyske flygtninge til landet, og ud af disse var der udsprunget store tyske menigheder specielt i Helsingør og København.

Tyskerne var religiøst helt på linie med den danske ortodoksi, der jo havde sin oprindelse netop i Tyskland, men allerede med disse »rettroende« kom det til en række disputser, måske specielt på grund af Christian 4's privilegier til den tyske kirke i København⁷¹. Når det kunne være svært at acceptere en tysk menighed, har de gejstlige høje nok fået et chock, da statholder for Norge Hannibal Sehested 1646 af Christian 4 fik tildelt begrænset religionsfrihed til enkelte handelspladser i Norge⁷². Tanker om at følge op i Danmark strandede på grund af uenighed i rigsrådet. Denne indrømmelse af økonomiske hensyn fik dog ikke lang levetid. Gejstligheden fik i Frederik 3's håndfæstning lukket dette hul, og med forordningen af 24. nov 1655 blev det igen gjort klart, at religionsfrihed kun gjaldt »*fremmed herres gesandt eller minister*«. Eksemplet viser dog i det mindste, at kongen af økonomiske hensyn var villig til at slække på hans pligt til at forsvare religionen.

Gejstligheden på stændermødet 1660

Enevældens indførelse betød et vidtrækkende systemskifte i dansk statsliv og kan ses som et resultat af en akut politisk konflikt mellem rigsrådsadelen og understænderne⁷³. Denne politiske krise var opstået på grund af uenighed omkring fordelingen af krigsgælden fra svenskekrigene 1657-1660. Systemskiftet kan imidlertid også forstås som kulminationen på en lang magtkamp mellem konge, adel og rigsråd. Under statsomvæltningen i 1660 afgjordes denne til fordel for kongemagten. Det gamle valgkongedømme blev afløst af et enevældigt system, hvis grundidé blev nedfældet i Enevoldsarveregerings-akten af 1661 og senere udviklet som forfatning i Kongeloven af 1665. Det hændelsesforløb, hvorunder statsomvæltningen fandt sted, kan inddeles i tre adskilte faser. I første fase fandt indførelsen af arvekongedømmet sted. Den strakte sig i tid fra 10. september, hvor det første plenummøde blev afholdt, til lørdag den 13. oktober. Det var i denne periode, at stændermødet og forhandlingerne om den såkaldte »konsumptionsafgift« foregik. Den anden fase var præget af kasseringen af håndfæstningen og dens overgivelse til Frederik 3. Den strakte sig i tid fra lørdag den 13. oktober til onsdag den 17. oktober. Det er karakteristisk for forløbet af denne fase, at der kun blev inddraget en lille gruppe mennesker som deltagere. Tredie fase, hvori beslutningen om indførelsen af det enevældige monarki blev truffet, begyndte den 18. oktober 1660 og blev afsluttet 10. januar 1661, da kongen udsendte Enevoldsarveregeringsakten. I dette forløb deltog kun en snæver kreds af kongens rådgivere.

Mange af de stænderdeputerede havde sandsynligvis forestillet sig en politisk alliance mellem de to understænder, gejstligheden og borgerskabet. Denne alliance skulle i fællesskab presse adelen til at opgive sin traditionelle skattefrihed for at deltage i afviklingen af rigets gæld; eller som udtrykt af biskop Svane at »*alle med lige hjælp gribe Hans Majst. under armene*«⁷⁴. Derimod var det nok de færreste, der havde forudset, at de »Konjugerede stænder« som et led i den såkaldte »overbudspolitik« skulle danne en alliance med kongen. Hele forløbet viser, at kongen og hans rådgivere i tæt samarbejde med specielt den gejstlige og borgerlige elite forstod af drage nytte af de skiftende politiske situationer på stændermødet. Samtidig blev det klart, at adelen og rigsrådet i udpræget grad manglede politisk tilpasningsevne og dermed muliggjordes et systemskifte.

Gejstlighedens stilling på stændermødet var ikke præget af en entydig standspolitik. Dette skyldes, at standen ikke var en homogen enhed med fælles interesser. Hans Svane var standens »ubestridte fører«, og

hans stiling er derfor af særlig interesse. Den øvrige gejstlighed kan opdeles i tre grupper: først Svanes bispekolleger, derefter kapitelmedlemmerne og til sidst den menige gejstlighed i form af præsteskrabet⁷⁵. Den menige gejstlighed adskilte sig fra resten af standen ved ikke at være skattemæssigt privilegeret.

Gejstligheden som stand havde ikke de store ambitioner på stændermødet i 1660. Den havde ingen konkrete planer om reformer og udfoldede derfor heller ingen politiske initiativer. Specielt kapitlernes repræsentanter var initiativløse og tilbageholdende. Som udgangspunkt havde kapitlerne forsøgt at opretholde deres skattefrihed i lighed med adelen. Da dette mødte kraftig modstand fra Svane og de borgerlige deputerede, opgav kapitlerne dette standpunkt for derefter at lægge sig op ad de konjugeredes politik. Præsterne var ligesom kapitlernes repræsentanter uden politiske ambitioner. De få krav, de stillede under forhandlingerne, havde rod i deres hårdt trængte økonomiske forhold. De håbede derfor på lighed i beskatningen, afdæmpede skattedakster samt en begrænsning af adelens indflydelse på kirkelige forhold. At den menige gejstlighed havde så dårlige økonomiske forhold, skyldtes i høj grad krigens plager. Ofte var bøndernes gårde og landbrug blevet ødelagt, og præstestandens primære indtægtskilde, tienden, var derfor en udgift, de dyrtids og skatteplagede sognebørn ikke havde råd til at betale. Præsterne selv havde heller ikke undgået plyndringer og ødelæggelser af egne gårde. At præsterne mål blot gik på kortsigtede bedringer af deres økonomiske situation betød, at de ikke stillede krav om grundlæggende forandringer.

Det forholdt sig derimod helt anderledes med standens elite. Hermed tænkes på bispestanden, som udviste en langt mere aktiv deltagelse, specielt i perioden hvor arverigeforslaget var under debat. Alt tyder på, at i alt fald tre af de på stændermødet tilstedeværende fem bisper var aktive i arbejdet for arverigets indførelse⁷⁶. Her adskilte Svane sig fra sine kolleger ved, at han var en helt centralt placeret person under hele forløbet; det vil sige i skatteforhandlingerne og senere i forhandlingerne om den nye forfatningsorden. Biskop Svane markerede sig første gang den 11. september ved at afvise rigsrådets forslag om, at stænderne skulle kræve, at kongen gjorde rigsrådet fuldtalligt. Da skatteforhandlingerne den 19. september gik i stå, var Svane atter i centrum. Han fremhævede gejstlighedens vilje til at yde ofre med ordene, »*men efterdi kongen ingen forskel vilde gjøre i denne consumptionstold på sig selv, men saa vel som anden give told, saa vilde bisperne og clericiet icke heller*»⁷⁷. På denne måde trak biskoppen fronterne op og kritiserede dermed, at adelen som den eneste stand ikke ville deltage i afviklin-

gen af rigets gæld. Det er tydeligt, at Svanes holdning overfor adelen og rigsrådet var stejl, og at han på intet tidspunkt prøvede at bygge bro mellem de adelige og ikke-adelige stænder.

Derudover tyder meget på, at Svane stod i tæt forbindelse med kongen angående planerne for gennemførelsen af arverigeforslaget; også i denne sag var han understændernes leder. Det fremgår af den såkaldte »Bispegaardsberetning«, at Hans Svane i de første dage af oktober måned stod i forbindelse med kongen gennem dennes kammerskriver Christoffer Gabel⁷⁸. På det »hemmelige« møde skulle arveriget have været under debat. Til stede ved dette møde var Københavns borgmester Hans Nansen og en del gejstlige deputerede, herunder et par af Svanes bispekolleger. Et yderligere tegn på, at Svane var på kongens side i opgøret med rigsrådet og adelen, kom til udtryk under udvalgmødets forhandlinger om de ændringer i forfatningen, der skulle foretages, efter at rigsrådet havde godtaget arverigeforslaget. Her stod Svane på Frederik 3's side, og efter vedtagelsen af arverigeforslaget gik hans anstrengelser ud på at sikre kongen frie hænder med udformningen af den nye regering. Svane selv udtrykte dette med ordene: »*efter Haandfestningens extradition at oprette noget nyt, og ellers alt remittere hans may. villie*«⁷⁹. Efter at udvalgmødet var afsluttet, trådte Biskop Svanes person mere i baggrunden. Som tak og påskønnelse for hans »aktive virke« udnævnte kongen ham den 30. oktober til den første, eneste og sidste danske ærkebiskop efter reformationen, medlem af Statskollegiet og lovede, at Svane ville blive præsident for det påtænkte »*Collegium Consistorale*«⁸⁰.

Motiverne bag gejstlighedens politiske handlingsmønster var komplicerede. Som nævnt var gejstligheden som stand betragtet ikke særlig initiativrig i forløbet. Dette kan blandt andet skyldes, at gejstligheden var en økonomisk svag stand, der på stændermødet ikke havde kræfter til at rejse videregående reformkrav. Standen var økonomisk såvel som politisk svag og kunne ikke alene forbedre sine vilkår, mens borgerstanden havde ressourcer til ved egen hjælp at hævde sine krav⁸¹. Bispernes, specielt Svanes, aktive rolle kan skyldes et ønske om via en støtte til kongemagten at styrke standen og embedets position. Det kan som afrunding bemærkes, at personlige motiver kan have en vis indflydelse på de enkelte personers stilling og handlingsmønster. Som et personligt motiv til, at Svane arbejdede for en styrket kongemagt, kan peges på, at han som kronens kreditor havde en naturlig interesse i en styrkelse af kronen på adelens bekostning⁸².

I erkendelse af sin svage politiske og økonomiske stilling førte den gejstlige elites bestræbelser til, at den lagde sig op af kongemagten.

Dette skete blandt andet ved, at biskop Svane tilbød prædikestolene som et landsdækkende talerør for kongemagtens propagandaapparat og erklærede sig villig til at stille gejstligheden til rådighed som skatteopkrævere⁸³. Dette blev hurtigt en realitet, idet den vedtagne konsumptionsskat skulle inddrives af præsterne rundt omkring i alle rigets sogne.

Biskop Svanes ønske om at skabe en magtposition for gejstligheden kom til udtryk i planerne om oprettelsen af et konsistoralt kollegiestyre for kirkelige anliggender. Hvorledes dette »*Collegium Consistorale*« skulle have været placeret i den enevældige administration, og hvilke opgaver kollegiet skulle have haft, kommer til udtryk i den af Svane forfattede, »*Instrucs*« bestående af ialt 16 punkter⁸⁴. Det hedder i udkastet, at kollegiet skal »*Deliberere om alt som kand komme guds æris forfremmelse, Academiens, kirckers, scholers och hospitalers befordring, guds frygtigheds øffuelse, sampt forargelige groffe synders affschaffelse*«. Det hedder tillige i udkastets punkt tre, at kollegiet skal fungere som appelinstans for sager »*Gejstlige materie angaaende*« for på denne måde at virke som en gejstlig højesteret. Instruksen tilsigtede at samle kontrollen med al religions udøvelse og undervisning hos det centrale kollegie. Desuden skulle kollegiet have retten til at vælge kirkens tjenere for bedst muligt at kunne løse deres fornemmeste opgave, som var »*den sande och reene Evangelii lærdoms befordring, saavel som groffue oeh foragelige synders affschaffelse*«. Instruksen kan tages som et udtryk for, hvad den gejstlige elite opfattede som standens opgaver i samfundet. Oprettelsen af Consistoral Collegiet skulle være et middel til at varetage disse opgaver bedst muligt og samtidig styrke gejstlighedens stilling i den nye administrationsstruktur. Ud fra en betragtning om, at i 1600-tallet var næsten alt »*Gejstlige materie angaaende*«, kunne kollegiets magt blive altomgribende og ville danne et mellemlid i kommunikationen mellem kongen og gejstligheden med den konsekvens, at kirkesager ville blive adskilt fra Danske Kanceli. Årsagen til, at kollegiet ikke blev oprettet, skal nok findes i, at et så magtfuldt organ under ledelse af den fremtrædende biskop var uforeneligt med den nye administrationsstruktur og den enevældige monark.

Det kan konkluderes, at hos bisperne forenedes faktiske standsinteresser og personlige motiver i en politik, der stod i opposition til adelens og til dels til borgernes. Bisperne så i en ophævelse af håndfæstningen midlet til at styrke deres egen og standens position. Deres bestræbelser var af samme årsag centreret omkring at sikre kongen handlefrihed, hvilket blev en succes. Det lykkedes derimod ikke at sikre gejstligheden en egen og central rolle i den nye statsadministration. Kongelovens

punkt 6 siger: »Skall og Kongen eene haffde magt offver all Clereiet fra den høyeste till laveste«.

Kirkelovgivningen efter 1660

Den unge enevælde under Frederik 3 og senere Christian 5 var en konsolideringsperiode, hvor det nye styre skulle reorganisere den danske administrations struktur og tilvejebringe et passende juridisk fundament. Dette gjorde sig også gældende for den lovgivning, der skulle regulere forholdet til kirken. Først med udgangspunkt i de principielle anvisninger fra Enevoldsarveregeringsakten og senere med grundlovs-mæssig dækning i de enevældige bestemmelser fra Kongeloven udarbejdes i løbet af de næste knap 30 år en samlet, suppleret og kodificeret rigslovgivning på det kirkelige område. Dette arbejde startede allerede i 1661, da der fra kongens side blev taget initiativ til en gennemgribende revision af den gældende lovgivning. Som et led i revisionsarbejdet fik rigets biskopper ved kongeligt missive af 15. juli 1661 befaling til sammen med de mest erfarne provster »*udi eders stift*« at gennemgå Kirkeordinansen, de 26 Ribe artikler og første bog af Christian 4's store reces fra 1643. Herefter skulle de fremkomme med ændringsforslag i det omfang, de gældende love fandtes at »*stride imod voris Soiverænitet oc Arvferettighed eller udi anden maa der Forandring at behøve*«⁸⁵.

Revisionsarbejdet bag Danske Lov foregik over en længere årrække. Den første kommission var sammensat af ledende repræsentanter fra rigets tre stænder⁸⁶. Arbejdet var dog åbenbart ikke ligetil og gik ret trægt. Ved missive af 11. marts 1669 fik den fremtrædende juraprofessor ved Københavns Universitet Rasmus Vinding ordre til at udarbejde et fuldkomment »*Corpus Juris Danici*«. Med missivet fulgte der en disposition for den ønskede lovtekst. Den anden bog skulle omhandle gejstligheden »*og dets vedkommende, hvorudi kan fattes Ordenatzen, Chr d 4's recesses første bog og Frid 2's 25 artickler og kan underdeles igen i så mange capitler, som fornødenhed og god orden kunne synes at udkræve*«⁸⁷.

1683 trådte »*Kong Christian den Femtis danske lov*« i kraft. Den anden bog »*Om religionen og Gejstligheden*« samlede kirkeretten i én tekst. Sammenligner man Danske Lovs anden bog med de indtil 1683 gældende regler for kirkelige forhold, kan man konstatere, at der i indholdsmæssig henseende ikke blev ændret de store ting. Ændringerne har nærmest karakter af en ajourføring eller kodificering af hidtil anvendt praksis⁸⁸. Danske lovs anden bog adskiller sig fra de øvrige bøger ved i høj grad at være af forvaltningsretslig natur. Man udelod dog ritu-

elle bestemmelser og nøjedes med at henvise til den i »*ritualen fore-skrævnede måde*«. Regler omhandlende, »*gudstjenestens forretning og kirkeceremonierne*« og som »*loven enten ikke egentligen vedkommer eller ej omstændeligen derudi ommeldes*«, blev til gengæld behandlet grundigt i »*Danmarcks og Norgis Kirkeritual af 25. januar 1685*«⁸⁹. Kirkeritualet var en liturgisk og pastoral håndbog og havde ligesom Danske Lovs anden bog rødder i Kirkeordinansen og Christian 4's lovgivningsarbejde. Det var derfor en forlængelse af og et supplement til Danske lov, men var i modsætning til Danske Lov udarbejdet alene af de »*forenemste aff gejstligheden i Danmarck*« under ledelse af Lunde-bispen Hans Bagger⁹⁰. Han var tæt tilknyttet hoffet gennem et ægteskab med Griffenfelds søster og nåede at blive udnævnt til bisp få måneder inden Griffenfelds fald.

Biskop Bagger var tillige forfatter til den nye store Alterbog, som udkom i 1688. Denne alterbog ensrettede andagternes tekst dag for dag som »*de vare dikteret af den helligånd selv*« og bestemte på denne måde, hvilke »ord« rigets sognebørn skulle høre dagligt, en regulering af gudstjenesten helt ned i detaljerne⁹¹. En lignende ensretning af salmevalget fulgte, da den fynske biskop Thomas Kingo i 1699 færdiggjorde sin store barok-salmebog, der udover at indeholde ikke mindre end 85 af Kingo forfattede salmer tillige bar hans navn⁹².

De religiøse krige og uroen ude i Europa skabte en udfordring for de danske teologer og statstænkere om at kunne indpasse de respektive kirkesyn i de politiske realiteters verden. Denne udvikling forløb uden de store spændinger. I ly af statsmagten fandt en allerede veletableret luthersk ortodoksi indpas i en nyordning af de kirkelige love. Et afgørende fællestræk ved kirkelovgivningens mange bestemmelser og iøvrigt ved lovgivning efter 1660 er, at man kan finde Kongelovens røde tråd, der tilkendte majestæten »*alle Jura Majestætis, absoluten magt og souverænitet*«⁹³.

Valget af kirkens tjenere efter 1660

I perioden efter statsomvæltningen og frem til Danske lov var det officielt stadig Kirkeordinansen, som fastsatte bestemmelserne for valget af kirkens mænd på trods af en noget anderledes praksis. Den »normale« retspraksis blev i tiden efter Christian 4 og frem til Christian 5's Danske Lov ofte tilsidesat, således at kongens ønsker var de reelt udslagsgivende. Dette var specielt udtalt, hvad angik valget af embeder til den gejstlige elite, men i mindre grad også når det kom til præstekald. Man fortsatte og forstærkede således tendenser, der havde gjort sig gældende før 1660.

Et kongebrev af 4. juli 1667 havde til formål at forhindre, at en præst som var kaldet af kongen, ved sin ankomst måtte erfare, at en anden var blevet kaldet af sognemændene, og derfor »*med Wemodighed og bekymring måtte wiige*«⁹⁴. Med brevet ønskede kongen tillige at sætte en stopper for den føromtalte praksis, så hans udnævnelser ikke tabte »*sin tilbørlige oc aff alle enhuer pligtige respect*«. Et andet Kongebrev af 20. maj 1670 befalede, at når nogen af kongen var kaldet til et gejstligt embede, forordnedes at »*hand oc strax sin eed sehriflig udi voris Cantzelie schal indgifue*«⁹⁵. På denne måde understregedes centraliseringen af den reelle kaldsret, og for første gang kom det til et formelt brud med ordinansens kaldsbestemmelser. Kløften mellem lov og anvendt praksis kunne føre til barokke tilfælde, som da Krstrup kirke ved Randers kaldte en præst efter den i Kirkeordinansen foreskrevne måde. Nu ville tilfældet, at kongen efter eget ønske havde ladet den samme præst kalde, uden at menigheden kendte til dette. Efter at menighedskredsen var blevet bekendt med kongens udnævnelse, afsluttedes sagen dog i mindelighed med et åbent menighedsbrev, som udtrykte »*nu med voris aabne kaldsbrev, kalder, samtykker og anammer nærværende brev viser hæderlige og vellærde Niels Jenssøn Winther for voris rette sognepræst*«⁹⁶.

Denne udvikling var ikke i gejstlighedens interesse. Derfor forsøgte standen at bibeholde deres rettigheder, hvad angik kaldsretten til de kirkelige embeder. Det fremgår af Ribe Stift Erklæringen af 2. september 1661, hvor gejstligheden foreslog, at man i revisionen af »*Recessens I bog, Kirkeordinantsen og Ribeartiklerne*« fik strammet op omkring kaldsretten og dens administration⁹⁷. Sandsynligvis i erkendelse af den enevældige konges suverænitet blev dette forsøg formuleret som et spørgsmål, der lød: »*behager det Kongelige Majestet endnu at give sognemændene och de siuf mend i sognen den rettighed, ordinantzen, Ribe I Artikel och Recessen omtaler*«, men senere i samme erklæring strammedes gejstlighedens forespørgsel op med ordene »*bispen maa ingen til noget kald forskrifve etc. det stillis i Kongelig Majestets gode betenken-de, om hans Majestet herefter vill tillade Superintendenten dend myndighed at commenderer menigheden dend person, som duelig og skickeligen er, som det i Apostelens tider hafve verit practicerit*«⁹⁸. Ribe Stifts Erklæringens ønsker blev ikke fulgt, hvilket var almindeligt for Danske Lovs tilblivelseshistorie, som da 3 teologer i 1680 fremsatte et forslag om »*Præstekald og deres foreberedelse, som derudi agter at indtræde*«⁹⁹. Forslaget var rettet til den lovkommission, der havde som opgave at færdiggøre udarbejdelsen af Danske Lov. Med forslaget prøvede de gejstlige kommissionsmedlemmer at sikre kirken den af-

gørende magt over blandt andet præsteudnævnelser. Forslaget satte sig ingen spor i Danske Lov.

Med introduktionen af Danske Lov i 1683 ophørte valgproceduren fra Kirkeordinansen endeligt med at gælde. I tro overensstemmelse med enevældens hierarkiske struktur foreskrev Danske Lovs anden bog, hvordan valget lovmæssigt skulle foregå i fremtiden. Kapitel 17 artikel 1, siger således: »*I hvert stigt skal være een Superintendent, som Kongen dertil beskikker og stadfæster som skall have alle provster, præster, skoletienere, dægne og substituter under sig*«. Udover at foreskrive hvorledes valget skal foregå, opstiller kapitel 15 tillige regler for og indhold i bispeembedet. Hvis ikke bispren varetog sine pligter tilfredsstillende og overholdt lovens 25 artikler, kunne det føre til at kongen gav »*påmindelse og advarsel*«, og hvis værre var »*straffe dem, saa at dee enten bedre, eller lade dem for kongens stigtbefalingsmand og sig i provstemet indkomme, og sette dennem af deris embede*«¹⁰⁰.

Hvad angår præstevalgene var menighedens indflydelse allerede opført i slutningen af 1660'erne, og udnævnelserne overgik herefter til Danske Kancelli¹⁰¹. Med dette fastslås præsteembedets endelige overgang til statsembedsmænd. I perioden før enevældens indførelse kunne man se stærke tendenser i denne retning, men nu blev det cementeret. Danske Lov imødekom dog menighederne med en slags vetoet, hvis de kunne føre begrundede klager over præstens evner¹⁰². Bispren skulle så kontrollere om klagen var berettiget. Hvis præsten alligevel »*i lærdom og levnet skikkelig befinder, daa skall hand hannem til præste embedet uden ophold indvie med de forordnede Cermonier*«.

Danske Lov lægger ligesom Kirketugsforordningen stor vægt på de faglige religiøse krav til præstestanden. Loven stiller derfor krav om et autoriseret »*Testamonium*« fra Københavns Universitet som »*een attestation om sin forfremmelse i guds ord kundskab*« og en »*af Theologis i førnævnte universitet er skriftligt vidnisbyrd om sine gaver paa predicestoelen*«¹⁰³. På denne måde fortsatte universitetet med at fungere som en faglig kontrolinstans for rigets præster.

At kongemagten både i tiden op til og iøvrigt efter enevældens indførelse tiltog sig magten til at vælge kirkens mænd, gjorde det muligt at sammensætte en kongetro og loyal gejstlig elite, og til dels også præstestand¹⁰⁴. Gejstligheden forsøgte efter systemskiftet at få øget standens egen indflydelse på embedsudnævnelser. Dette ville ikke direkte styrke standens magtposition udadtil, men ville have kunne give den en slags uafhængighed. Dette lykkedes ikke, tværtimod formaliseredes med Danske Lov netop den praksis med indblanding ovenfra og brud på bestemmelser, gejstligheden havde forsøgt at få standset.

Kirketugten efter 1660

Den åndelige enevælde, som blev en realitet med reformationsjubilæet i 1617 og udvidedes med Kirketugtsforordningen af 1629, gav den danske kirke en udstrakt kontrol med rigets befolkning. Op gennem 1600-tallet arbejdede den åndelige og den verdslige enevælde tæt sammen om kontrollen af rigets befolkning og reguleringen af kirkelivet. Kirketugten, som den var udtrykt i lovgivningen før 1660, vandt uden de store ændringer indpas i det enevældige system. Enevældens sans og behov for orden og uniformitet faldt i tråd med kirketugtens kontrolforanstaltninger og sociale disciplinering¹⁰⁵.

Bestemmelserne om kirketugten er at finde i Danske Lov kapitel 4-10 samt i en mere spredt orden i Kirkeritualet. Som før 1660 var præsterne de centrale personer i forfølgelsen af de kirketugtliges forskrifter. Danske Lov 2-11-1 siger derfor, at præsterne *»i al deres liv og levned og omgængelse sig således anstille, som guds tjenere bør; at deres tilhører kunne tage gode exempler af dem, og deres liv og lærdom kan tage hinanden til opbyggelse og uren foragelse, saa de icke selv med deres liv og levned deres embede vanære«*. At præsterne skulle leve op til disse moralske krav, hang naturligvis sammen med, at de skulle håndhæve kirketugten i tæt samarbejde med deres sognemedhjælpere for at forhindre *»Prædikens forsømmelse, hellige dagis misbrug til gilde, drik, dobbel, gøglen, fikten eller andet saadan«*¹⁰⁶.

Som sanktionsmuligheder var der de fra den tidligere lovgivning kendte advarsler, udelukkelse fra nadverens sacramento og bandsættelse¹⁰⁷. Hvis forseelsens karakter var af en mere speciel art, eller hvis sanktionsmulighederne var ikke stod mål til forbrydelsen, ville strafudmålingen overgå til verdsligheden ud fra Danske Lovs 6. bog om strafferetten. Adskillelsen mellem åndelig og verdslig lov må have været svær at praktisere. Teologerne fungerede da også stadig som rådgivere i mere specielle verdslige straffesager, som for eksempel kontroversielle drabssager.

At kongen som den af Gud indsatte biskop på jorden varetog kirketugtens efterlevelse, kommer til udtryk både i den kodificerede lovgivning, men også gennem en lang række kongebreve, der havde til formål at styrke kirketugten. I et kongebrev af 19. maj 1676 hedder det eksempelvis, at hvis de i kongebrevet fremstillede foreskrifter om kirketugten ikke efterleves, vil synderen blive opfattet som *»Guds foractere oc kongelige mandat overtrædere«*¹⁰⁸. På ét punkt vedrørende kirketugten kan man dog iagttage en lempelse af forskrifterne efter enevældens indførelse, nemlig hvad angik forholdet til andre trosretninger. Denne lu-

theranske intolerance måtte efterhånden vige til fordel for statens merkantile interesser. Disse forhold vil blive behandlet senere.

Kirkens politiske funktioner efter 1660

Op gennem 1600-tallet fandt en stigende tilknytning mellem kirke og stat sted. Denne udvikling fortsatte efter 1660 og kunne yderligere udbygges, idet der med den suveræne kongemagt var kommet en afklaring af, hvad og hvem statsmagten var. Kirkens politiske funktioner forblev uforandrede, omend der skete en tilpasning af indholdet til den nye politiske situation. Kirken fungerede stadig som statens kontrolinstans ude i sognene med hensyn til kirketugtens forfølgelse. Prædikestolen blev i stigende grad et formidlingsorgan, hvorfra enevælden kunne »tale« til rigets befolkning og overføre den enevældige selvforståelse. Kirkens »teologi« havde til stadighed blandt andet det formål at legitimere det verdslige styre, og den gejstlige elite var løbende engageret som kongelige rådgivere og censurinstans. Man kan sige, at statsomvæltningen på det politiske område forstærkede tendensen til, at gejstligheden blev en statsembedsmandsstand med et voksende antal bureaukratiske forpligtelser. Med udsendelsen af enevældens kodificerede lovgivning blev denne udvikling sat i system og lovfæstet.

Kongemagten udbyggede i årene efter statsforandringen sin brug af prædikestolene. Indtil da havde det været praksis, at stolen blev anvendt til at bekendtgøre kongelige forordninger og breve. Efter 1660 blev denne praksis udvidet til at omfatte mere propagandalignende forkyndelser. Dette skete ofte gennem taksigelsesgudstjenester. I juli 1663 forordnede Frederik 3 afholdelsen af en sådan gudstjeneste. Grunden var, at kongemagtens værste fjende den tidligere rigshofmester Corfitz Ulfeld »var blevet opdaget«, og kongen forordnede derfor bøn om, at »forræderen selv maa blive paagreben«¹⁰⁹. At kongen i almindelighed anså prædikestolene som en vigtig påvirkningsfaktor, blev tydelig i oktober måned 1660, hvor adelen endnu ikke havde givet sit samtykke til arverigets indførelse. Den 12. oktober blev der derfor fremsagt bøn for, at gud ville føre stændernes værk til en for kongen lykkelig afslutning. Den 14. oktober blev der desuden ført en taksigelsesprædiken på kongens foranledning. Det hedder i et missive fra 13. oktober til Svane om denne prædiken: »vi beder eder oc ville at i lader giøre tilbørlig taksigelse af alle prædikestolene« for arverigets indførelse¹¹⁰. I 1683, da Danske Lov blev offentliggjort, havde man fra kongelig side forordnet, at præsterne skulle afslutte deres prædiken med at velsigne kongen og det enevældige system. I Danske Lov 2-4-12 formaliseres således, »de

skulle altid slutte prædikerne med bønner» for gud og for »Kongen og det kongelige huus«, samt oplæse lovene om kirketugten.

En anden af kirken og gejstlighedens samfundspolitiske funktioner var at udgøre et legitimeringsgrundlag for det verdslige styre og den herskende orden. På det teoretiske plan var professor Hans Wandal den mest fremtrædende støtte for den enevældige kongemagt. I sit værk *»Jus Regium«* fra 1665 redegør Wandal for, at han som sin forgænger Brochmand anerkender sondringen mellem den kirkelige og verdslige øvrighed. Mens det kirkelige embede havde forkyndelsen, sacramenternes og nøglemagtens forvaltning som forpligtigelse, skal den verdslige øvrighed skabe lov, orden og retfærdighed. Forskellen mellem Brochmand og Wandal er, at Wandal indsætter en enevældig konge som den af gud indsatte biskop over både den verdslige og gejstlige magistrat¹¹¹. I den henseende var Brochmand bundet af den indenrigspolitiske magtkamp og turde ikke tage stilling. Wandals legitimering af enevælden kom til udtryk ved Christian 5's salving til monark i 1670, hvor han i sin prædiken udtalte, at *»eders Majestæt her på jorden repræsenterer os gud selv«* og *er »en forenemme ombudsmand eller statholder i guds eget rige«*¹¹².

Man har kunne iagttage universitetets rolle som statsmagts censurinstans op gennem det 17. århundrede. Dette angik både udgivelsen af bøger og andre skrifter, der kunne stride mod de enevældige principper. At man fra højeste sted ikke havde i sinde at lade kritik af styrets legitimitet komme til udtryk, illustreres godt af sagen mod professor Nold. Han var ansat som teolog på Københavns Universitet fra 1664-1667. Nold havde i 1666 ladet udgive en bog om logik (*Logica Recognita*). Blandt de eksempler som Nold anførte i sin fremstilling, fandtes der flere af politisk observans. Således havde han blandt *»Probable«* sandheder nævnt, at valgte fyrster var bedre end fødte. Han havde tillige nævnt muligheden for, at oprørsretten ikke nødvendigvis var et onde. I det efterfølgende retsopgør, som blev ledet af en anden teolog Hans Wandal, mistede Nold både sit embede og kongens gunst¹¹³.

Censurbestemmelserne og andre foranstaltninger mod kritik af den herskende orden blev sat i system med Danske Lovs 2. bog. I kapitel 21 (artikel 1-6) *»Om bøger og almanakker«* gives der detaljerede bestemmelser vedrørende »ikke-tilladt« litteratur. Det hedder i artikel 2, at *»ingen maa lade trykke i riget, eller andetsteds, noget skrift kongens Højhed, regering, eller politen angaaende med mindre det af han nem bliver gennemseet, som kongen dertil forordner«*. Bøger omhandlende fremtiden eller andre trosretninger blev forbudt, ligesom bøger *»som kunde have udseende til noget oprør, eller imod kongens højhed, eller anden ulempe foresaaage«*.

Kirken og samfundsøkonomien efter 1660

I tiden op til 1660 havde den danske kirke stort set været selvfinansierende, men med de mange krige og det deraf affødte underskud på statsfinanserne voksede statsmagtens interesser for de økonomiske gevinster, der kunne trækkes ud af kirkens kasser. Derfor måtte gejstligheden som alle andre samfundsgrupper bære sin del af den tunge byrde, som rigets udpinte økonomi fordrede i den sidste del af det 17. århundrede. Gejstligheden skulle naturligvis tage del i konsumptionsafgiften og svare ekstraskatter i form af en hovedskat og bære indkvarteringsbyrden, som fulgte med de fremmede lejetropper¹¹⁴.

At udviklingen bar imod endnu strengere tider, pegede gejstlighedens privilegier af 24. juli 1661 på. Heri blev præsterne tilkendt det lidt besynderlige privilegie at skulle købe deres præstegårde¹¹⁵. Fremtiden ville vise, at dette blev en tung byrde for standen, hvis primære indtægtskilde, tienden, var usikker grundet krigen. Den lidt utraditionelle privilegietildeling var en kreativ finansoperation fra statens side, hvilket blev klart 18. marts 1662, da kongen forordnede, at hans gæld til fattigvæsenet (børnehusene) skulle betales med de midler, som fremkom ved betalingen af indløsningssummen for præstegårdene¹¹⁶. Med enevældens kroniske penge nød blev dens jurisdiktion over kirkegodset nærmest brutal. Allerede i 1664 fremgår det af statskollegiets optegnelser, at »*eders Kongl. May. Capittels goedset efterhaanden eragter at secularisere*«¹¹⁷. I løbet af de efterfølgende år skete dette, ved at kapitelembederne ikke længere blev besat, og de frigjorte midler førtes over i andre kasser. Denne udvikling toppede med et kongebrev fra 25. januar 1666, hvorved alle kapitelrepræsentanterne blev løst fra deres ed, og deres ejendom overgik til kongen¹¹⁸.

Det enevældige system og dets forvaltningsstruktur havde med den nye skattepolitik en række opgaver, som med fordel kunne løses af den lokalt placerede præstestand. Den 21. april 1661 forordnede Frederik 3 derfor, at præsterne på landet skulle påtage sig forvaltningen af blandt andet konsumptionsvæsenet¹¹⁹. Dette var endnu et skridt i retning af præstestandens rolle som statsembeds mænd. Denne udvikling havde taget sin begyndelse allerede i 1645, hvor præsternes regnskaber i form af kirkebøgerne blev sat i system med det motiv, at de skulle fungere som udskrivningsgrundlag for statsmagtens skatter. At denne uvante forpligtelse som statens skattebetjente ikke blev særligt vel modtaget af præsterne, vidner en samling bispe- og provstebreve fra præsterne i Sabro herred om¹²⁰. Heri klager præsterne over, at deres forhold til menighederne forstyrredes af deres nye skatteindkrævningsopgaver. Rol-

len som skatteopkræver har sandsynligvis heller ikke øget præsternes popularitet ude i lokalsamfundene. Hertil kom et voksende antal kongelige forordninger om bods- og bededage samt diverse forbønner for kongehuset ved fødsel, dødsfald og lignende, der tilsammen trængte almindelige kirkelige gøremål i baggrunden.

Et meget kontroversielt spørgsmål mellem kirke og stat var forholdet mellem religionstolerance og statens merkantile interesser. Dette spørgsmål havde været til debat i en længere årrække. Allerede i 1646 blev de første handelsstationer i Norge tilkendt en begrænset religionsfrihed. Denne indrømmelse mødte stor modstand i de gejstlige ortodokse kredse. Frederik 3 måtte da også opgive sin fars merkantilistiske hensyn, da han underskrev sin håndfæstning i 1648. Udviklingen mod en stærkere statsmagt, som var fri af teologernes ortodokse religiøse samfundsopfattelse, skulle dog snart rejse debatten igen. Dette skete på trods af, at gejstligheden under udarbejdelsen af Danske Lov havde slået deres strenge lutheranske intolerance fast. Ribe Stift Erklæringen udtrykker dette således »*saa ei allene papister, jesuiter, munke men alle andre secter, være sig sacramenterne eller hvad navn de havfe kunde, som stride imod dend uforfalskit ausburgiske bekeindelse, matte være afskaffede under alvorlig straff*«¹²¹.

Det skulle hurtigt vise sig, at der var kræfter i statskollegiet og det nyoprettede kommercekollegium, som arbejdede imod de holdninger, som var udtrykt i Ribe Stift Erklæringen. I januar 1665 og igen i september 1670 behandlede statskollegiet et forslag om indførelsen af begrænset tolerance i Fredericia by¹²². Under behandlingen af forslagene fremkom der en klassisk merkantilistisk argumentation fra det nye kommercekollegie: »*efterdi det fornemmeste oc det fast eniste middel til et Riges og lands flor eragtis at verre mengden af mennisker oc det icke kand med nogen goed raison negtes, at religions frihed jo en kraftig middel til at bringe sligt tilveie*«¹²³. I 1671 blev udviklingen Wandal for meget, hvorefter han fremførte kirkens genmæle formuleret i sin »*Remonstration*«¹²⁴. Udfra et ortodoks lutheransk grundlag argumenterede Wandal lidenskabeligt imod kommercekollegiets forslag om at trække hollandske købmænd og håndværkere til landet. Wandal afsluttede sin remonstration med at fastslå, at fulgte man ikke hans opfordringer, ville det blive til stor »*ulempe, skade og ulykke*«. Wandals uvilje mod andre trosretninger gik så vidt, at han håbede, »*at jeg aldrig maae lefve den dag at se saadant onde med disse mine øyne*«. Ønsket blev opfyldt, idet han døde 4 år senere, før der i 1682 blev givet almindelig »kultus«-frihed i Fredericia; og 1685 kom endelig den principielle tolerance for de reformerte¹²⁵. Lempelsen af forholdet til andre trosret-

ninger fik også sneget sig ind i enevældens kodificerede lovgivning, hvilket blandt andet kommer til udtryk i Kirkeritualet, som foreskrev, at præsterne ikke skal »*skielde paa dem, som ere af en fremmed religion og lærdom*«¹²⁶. Denne formulering kan dog også skyldes hensyn til udenrigspolitikken. Efter 30-årskrigen var statens behov for at markere sin religiøsitet udadtil blevet til et ønske om ikke at miste sin udenrigspolitiske handlefrihed.

Med Danske Lov blev der tilvejebragt en samlet lovgivning omkring de gejstliges økonomiske forhold, hvilket der ikke havde været før. Danske Lavs kapitel 12-20 omhandler i detaljer forhold som indkomster, boliger og pensionsordninger for gejstlighedens forskellige lag. Gejstlighedens overgang til statsembedsmandsstand var dog i nogen henseender betryggende for standens medlemmer. Som eksempel kan nævnes, at præsternes enker fik deres »arv« sikret i form af de såkaldte enkekasser¹²⁷. Et vidnesbyrd om statsmagts jurisdiktion over kirken og dens midler finder man i præsten Lauritz Axelsens dagbog. Under året 1684 skriver han: »*Landsdommer Peder Lerche haver i dette aar kjøbt af kongen jus patronatus til Vester og Østerbølle kirker i Rinds herred samt Durup og Stenild i Gisum herred. Og det var med det første, at kirkerne blev saaledes bortsolgte, men senere blev det mere gement*«¹²⁸. Man kan her fornemme præstens undren over udviklingen, som da også kunne få ganske underlige konsekvenser. I 1690 fik en major ved navn Frantz Hieronymus von Byren på trods af sit katolske tilhørsforhold, »*Allernaadigste schiøde paa efterskreffne jura patronatus og kircketiende i Judland nemblig Thaarstrup, Horn Huedde, Thiestrup i Øster Herrit*«¹²⁹. Da han i 1695 ville udøve sin kaldsret, som var ham af kongen hjemlet, mødte han dog administrativ modstand fra kancelliet. Majoren redegjorde herefter for, at den nykaldte præst Bagge Castanus var prøvet af bispem og fundet dygtig til embede, hvilket overvandt kancelliets modstand. Præstekaldet blev herefter kongeligt konfirmeret.

Sammenfatning

Vi har i denne artikel forsøgt at undersøge og beskrive forholdet mellem stat og kirke i Danmark i 1600-tallet. Udviklingen i dette forhold forløb ikke uafhængigt af andre strukturelle ændringer, de er måske snarere en afspejling af disse ændringer og af nogle af de brydninger, der eksisterede i 1600-tallets samfund. De »eksterne« udviklinger, vi mener har haft størst betydning for forholdet mellem stat og kirke, er statens finansielle krise og centralstatens fremvækst (disse to aspekter hænger stærkt sammen). Den finansielle krise var med til at skabe en

række nye opgaver for gejstligheden og ramte også denne stand. Disse nye opgaver var med til, at gejstligheden efterhånden blev til nærmest en stand af statsembeds mænd. Denne udvikling kan og skal indplaceres som en del af centralstatens fremvækst. Endelig vil vi også pege på, at den udenrigspolitiske situation og udvikling i høj grad har påvirket statens regulering af kirken. Dette skyldes specielt den centrale rolle religionen spillede i forholdet mellem landene fra reformationen frem til den »westfalske fred« i 1648.

Tiden indtil ortodoksiens sejr (1617) udgør en slags etableringsfase for den ortodokse lutheranisme. Tilvejebringelsen af en definition på, hvad der var den rette lære, satte en stopper for tendensen til intern teologisk splittelse i gejstligheden. Denne teoretiske enretning var en forudsætning for den udvikling, der fulgte. Ensretning var imidlertid også med til at placere Danmark på Europas religiøse landkort, og kan ses som en del af Christian 4's oprustning til en indtræden i Kejserkrigen.

Tiden fra 1617 til 1688 skal betragtes som én lang udviklingsfase. Der skete en gradvis regulering af flere og flere kirkelige forhold, og der kom gradvist flere og flere nye opgaver for kirken. Det var under hele forløbet staten, der var den aktive i forholdet, hvilket er udtryk for kirkens manglende magtbase efter reformationen. Den øgede disciplinering kom stærkest til udtryk i kirketugten, der medførte en strengere regulering både af den gejstlige stand og af det enkelte individ. Kirketugten havde efter vor mening som baggrund både et religiøst motiv og et ønske om en øget social kontrol. Kirketugten, som den blev fastslået med den store forordning i 1629, holdt i lovgivningen gennem hele perioden. Den enevældige stat havde ingen grund til at ændre bestemmelserne, der fint lod sig indpasse. Kirken fungerede gennem hele perioden som legitimation for den verdslige øvrighed, stærkest under de udenrigspolitiske kriser, der efter nederlaget ved Lutter am Barenberge ramte landet. Ændringen i statsretten i 1660 betød en klar definition af, hvem og hvad staten var, og dermed kunne kirken lettere forholde sig til staten. Den uklarhed, man kan finde hos Brochmand, er forsvundet hos Wandal.

De lokale præster havde også i 1500-tallet haft mindre administrative registreringsopgaver knyttet til fattigdoms- og tiggervæsenet. Fra 1645 sker der imidlertid en væsentlig udvidelse af sådanne opgaver. Præsterne blev pålagt at føre embedsbøger, der kunne fungere som grundlag for skatteudskrivninger. Sammen med den øgede interesse for kirkernes indtægter, betød denne udvikling, at præsterne blev centrale embedsmænd for statens økonomi. Skatteopgaverne blev efterhånden udvidet, så præsterne under enevælden også i nogle tilfælde kom til at stå for

selve opkrævningen. Statens behov for øgede indtægter medførte dog i 1670'erne en svækkelse af kirkens position, idet der i merkantilismens navn blev indført en gradvis religionstolerance. Sådanne tanker havde allerede vist sig under Christian 4, men der skulle åbenbart en stærk enevældig hersker til at gennemtvinge dem.

Vi betragter perioden 1617-1688 som én lang udviklingsperiode, hvor statsomvæltningen i 1660 selvfølgelig påvirkede dog uden at betyde et afgørende brud.

1660 betød en klar definering af statsmagten, der muliggjorde en klar og samlet regulering af forholdet mellem stat og kirke udtrykt i enevældens lovgivning. Christian 4 havde i 1631 forsøgt at få lavet en sådan samlet lovrevision, dog uden at det lykkedes. Før 1685 var lovgivning vedrørende kirken af meget fragmentarisk karakter, der blev lovgivet »ad hoc«. Dette kan måske forstås på den måde, at der efter reformationen opstod en slags »magt-vacuum« i forholdet mellem kirke og stat. Dette vacuum blev så efterhånden udfyldt af staten, der så at sige underlagde sig kirken. Denne udvikling var nærmest determineret af, at kirken havde mistet sin magtbasis og selvstændighed ved reformationen. Med indførelsen af enevælden kunne denne langsomme overtagelse fuldbyrdes. Dette kan forekomme næsten tragikomisk, eftersom gejstlighedens elite på stændermødet i 1660 åbenbart satsede på kongemagten som vejen til en stærkere kirke.

Noter

1. Artiklen er bygget op om nogle centrale temaer, der vil blive belyst både for perioden 1617-1660 og for perioden efter 1660. Formålet med denne opdeling er at undersøge, hvorvidt enevældens indførelse (1660) betød et skift/brud i forholdet mellem kirke og stat.
2. Missive af 8-12 1635 samt forordning (frdg) af 27-03 1629. Denne sidst nævnte vil herefter benævnes 'kirketugtsforordningen'. For hele artiklen gælder at love (forordninger, missiver og åbne breve), hvis ikke andet er nævnt, henviser til V.A. Secher: *Corpus Constitutionum Danicæ* (CCD) 1558-1660, Kbh 1887-1911
3. *Kancelliets Brevbøger* (KB) 1616-1646, red. af L. Lauersen m.fl., Kbh 1919-1987, 1681 s.375f; V.A. Secher 1887-1911 bd V s.670ff; Bjørn Kornerup: *Den danske kirkes historie* bd 4, Kbh 1959, s.266. H.F.Rørdam har i *Kirkehistoriske Samlinger* (KhS) 3,2 s.93-189 bragt bispernes indlæg. De giver et spændende indblik i, hvordan gejstlige ledere vurderede de samtidige kirkelove og deres effekt. Bisperne peger i deres udkast flere gange på manglende respekt for embedet og på en dårlig økonomisk situation for præsterne. Dette billede kan dog tildels være afledt af et ønske om at styrke den gejstlige stand generelt. Troels Dahlerup: »Kirke og kredit« i *Historisk Tidsskrift* (HT) 1990, s.276-292 beskriver den mere »kontante« baggrund for interessen.
4. 25-årsreglen fastsættes med frdg af 1602 1621. Der blev af kongen i særlige tilfælde

- dispenseret fra denne regel, såvel som fra andre. Se for eksempel KB 1635-36 (s.306, 593), 1687-39 (s 292), 1642-43 (s 471), 1644-45 (s246).
5. H.F.Rørdam: »Uddrag af Breve fra Fyns Bispearkiv« i KhS r5,3 s.406f. For en lignende sag se KB 1637-39 s.263.
 6. KB 1646 s.220f. H.F.Rørdam: »Forslag fra Danmarks og Norges Biskopper om Tillæg til Kirkeordinansen (1681)«, i KhS r3,2 s112, tyder ligeledes på, at der var problemer med at overholde kravene til uddannelse.
 7. Disse befordringsskrivelser gik oftest gennem kancelliet, hvorfor der i brev bøgerne findes et utal af sådanne skrivelser, der enten retter sig mod et bestemt sogn eller blot det første ledige kald, f. eks. blev der 1637-39 udstedt 13 sådanne skrivelser. Se desuden H.F.Rørdam: »Præstevalget i den danske Kirke« i KhS r2,5 s.657-702 samt Johan Jørgensen: »Bidrag til biskop Hans Svanes historie« i KhS r7,6 s575ff.
 8. H.F.Rørdam: »Uddrag af Breve fra Fyns Bispearkiv« i KhS r5,3 s.55f
 9. H.F.Rørdam: »Personalhistoriske bidrag fra det 17de Aarhundrede«, i KhS r3,1 s.331 meddeler dog et eksempel fra 1608, hvor det ikke lykkedes kongen at få sin kandidat valgt. Johan Jørgensen i KhS r7,6 s.576 nævner et eksempel, hvor den udvalgte prins Christian uden succes havde anbefalet kandidater.
 10. Som en del af datidens retssystem var der mulighed for, at det enkelte individ klagede direkte til kongen. Dette skete ofte, hvis kandidater eller kaldsmænd følte sig forbigået. Således er Kancelliets Brevbøger og Kirkehistoriske Samlinger rige på sådanne trætter. Også de mange gentagelser af reglerne om kalds besættelse kan ses som et udtryk for problemet. Ordinansens kaldsregler blev flere gange gentaget, se frdg af 12-09 1621, 27-03 1629, reces af 27-02 1643 og frdg af 21-04 1653.
 11. J.F. Fenger: »Præsteenken og Præsteembedet i 17de Aarhundrede«, i KhS r1,1 s.282f, samt H.F.Rørdam: »Bidrag til Degneembedets Historie«, i KhS r3,6 5393. Forbud mod denne praksis kan findes i KB 1631-32 s.144, 1642-43 s.201.
 12. H.F.Rørdam: »Bispevalget i den danske Kirke 2, i KhS r2,6 s.66-116.
 13. B.Kornerup 1959, s.270.
 14. B.Kornerup 1959 s.231ff, 272f. Se f. eks Peder Vinstrups bestalling i KB 1685-36 s.306. Vedrørende hofpræstens embede se Bjørn Kornerup: »Biskop Peder Jensen Kragelunds Selvbiografi«, i KhS r7,2 s.24ff. Til dette kom så andre former for tilknytning til hoffet, for eksempel var Hans Mikkelsen, biskop i Fyns stift (1616-51) tidligere huslærer for Kirsten Munk.
 15. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660*, Kbh 1936 s.54, skriftet skulle handle om, hvordan kongen kunne få arveret til Norge.
 16. I kongens indkaldelse til mødet, der førte til kirketugtsforordningen, ønskedes også en redegørelse for, hvordan gejstlighedens enker kunne forsørges, se Kristian Erslev: *Rigsråd og Stændermøder i Kristian IVs Tid*, Kbh 1883, bd II s.212. Dette findes kun som en ikke underskrevet henstilling til kongen. Måske fordi en del af kommissionen har ønsket, at kirken skulle være selvfinansierende og fastholde praksis med at præsteenken fulgte præstegården.
 17. B.Kornerup 1959 s.251. Se desuden Brochmands brev til Rosenkrantz hos H.F. Rørdam: »Breve til og fra Holger Rosenkrands« 2, i KhS r3,6 s.330.
 18. Frdg af 28-02 1624. Ifølge K. Erslev 1883 bd I s.426 skete lovgivningen uden, at rigsrådet blev indblandet. En konkret baggrund for forbudet var, at der i 1623 var blevet afsløret flere katolske missionærer i Danmark, se B.Kornerup 1959 s.256ff, samt Einar Molland: »Det jesuitiske misjonsforsøk i Danmark 1623-24«, i KhS r7,1, s.284-365.
 19. Uden at gå ind i en større diskussion af Christian 4s motiver til at kaste sig ind i 30-

- årskrigen, kan dog fastslås, at også personlige, økonomiske og magtmæssige ønsker har spillet ind. Man kan pege på udenrigspolitiske ambitioner, ønske om at overgå den svenske konge, fyrsteforsørgelsespolitikken og merkantilistiske ambitioner.
20. Dette er kun en lille del af de mulige synder, der opregnes i kirketugtsforordningens kap 1 §8.
 21. Medhjælpernes embedsed findes i kirketugtsforordningens kap 1 § 3.
 22. F. Elle Jensen: »Bidrag til Medhjælperinstitutionens Historie«, i KhS r6,5 s.441ff konkluderer på baggrund af en række indberetninger fra 1738, at ordningen ikke har fungeret efter hensigten. Vi mener, at fordi ordningen 100 år efter sin oprindelse er »fladet ud«, behøver det ikke at betyde, den aldrig har været ført ud i praksis.
 23. K. Erslev 1883 bd I s.366, rigsrådets svar findes sammesteds s.384. Frdg mod sværgen blev udstedt 2-11 1623, og frdg mod overdådighed ved bryllupper 01-05 1624.
 24. Se således missive af 28-01 1630, frdg af 09-02 1631, 01-10 1638, 22-04 1645, 17-05 1646, missive af 24-11 1655.
 25. Dette nævnes i kirketugtsforordningen kap 2 § 11-12, og med et kongebrev af 22-04 1645 påbydes, at ingen må troloves, inden de er overhørt i deres børnelærdom.
 26. Kirketugtsforordningen kap 1, §6-34.
 27. V. Bang: »En Bandsættelse«, i KhS r3,6 s.253ff, har fundet en sag fra 1702, hvor hele proceduren frem til og med bandlysning beskrives i detaljer.
 28. Et eksempel på en sådan sag findes i KB 1637-38, s.120f, hvor lensmanden har en stor synder siddende i fængsel på grund af en angivelse fra sognepræsten.
 29. Se frdg af 01-05 1618 samt Vello Helk: *Hans Poulsen Resen* bd I, Kbh1968, s.190ff.
 30. For denne ed og baggrunden se Vello Helk 1968 s203ff, samt H.F.Rørdam: »Den danske Kirkes symbolske Bøger«, i KhS r2,5 s.600ff.
 31. Missive af 22-04 1645. Da store dele af landet var besat af svenskerne, blev det taget i et missive til bisperne i Fyn og Jylland året efter.
 32. Forbudet med overdrevne ligprædikner i missive af 11-03 1624. Dommen over gøglen i kirken findes i KB 1635-36 s.474f.
 33. Kravene gentages i frdg 1006 1638, se også K. Erslev 1883 bd 11 s.490. Ifølge B.Kornerup 1959 s.271f blev disse krav ofte fremført på landemoderne, specielt provstens pligt til at kontrollere præsterne blev stærkt betonet.
 34. Vi vil ikke nævne de talrige eksempler på afsatte præster, men blot eksempler på nogle der igen fik embede. Se KB 1635-36 (s351, 659), 1637-39 (s 249, 495, 813, 832, 926), 1642 (s 71, 537, 556), 1644-45 (s 169).
 35. Frdg af 01.05 1618, 11-03 1624,01-05 1624, missive af 24-02 1628, frdg af 27-03 1629, 18-10 1636, 1-06 1637, missive af 15-05 1638, 20-05 1645, frdg af 24-11 1655.
 36. H.F.Rørdam: »Bidrag til Sædernes Historie i ældre Tid«, i KhS r2,6 s.397ff.
 37. Der er stor usikkerhed om det præcise rekrutteringsgrundlag, E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund – Dansk socialhistorie* bd.3, Odense 1980, s.1330, nævner dog, at en undersøgelse af det skånske præsteskab 1650 viste, at ca. 75% var præstesønner.
 38. K. Erslev 1883 bd III, s.165. Knut Mykland: *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge*, Oslo 1973, s.62ff peger dog på, at gejstligheden sammen med borgerskabet på købstadsmødet i Ry og ved stændermødet i 1648 viste en royalistisk indstilling og vedgik arveretten til Norge. K. Erslev 1883 bd III har s.308f en liste over, hvem der blev der blev udskrevet til stændermøde.
 39. Gustav Bang: *Kirkebogstudier*, Kbh 1906/1976 s.22ff taler om 4/5 analfabeter på landet – modsat Thorkild Kjærgaard: *Den danske revolution 1500-1800*, Kbh 1992, der, s.156, taler om udbredt læsefærdighed! Vi hælder mest til Kjærgaard, idet Bangs

- konklusion bygger på, at han sætter evnen til at læse lig med evnen til at skrive. Man kan se Christian 4's afvisning af latinsk salmesang i denne sammenhæng, se KB 1646 s.78 samt B.Kornerup 1959 s.308.
40. En fremstilling, af hvad prædiken kunne indeholde, findes hos Fr. Barfod: »Uddrag af Vesteregede gamle Kirkebog«, i KHS r3,6 s.799ff. Hele seancen kunne strække sig over flere timer.
 41. Der findes et utal af skildringer af Holger Rosenkrantz og sagen med denne, se for eksempel B.Kornerup 1959 s.288ff og S.E. Stybe: *Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde*, Kbh 1975, s122ff. Rosenkrantz' teologiske holdninger er skildret hos Jens Glebe-Møller: *Doctrina Secundum Pietatem: Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi*, Kbh 1966.
 42. Rosenkrantz talte for en mere personlig kristendom, der især lagde vægt på de gode gerninger. Dette kunne vel føre til en kritisk holdning overfor kirketugten, der underkastede mennesket guds vrede.
 43. Frdg af 23-01 1617, KB 1644-45 s.425. Det efterfølgende eksempel findes hos H.F.Rørdam: »Breve til og fra Holger Rosenkrands«, i KhS r3,6 s.543f.
 44. Vor gennemgang af Brochmands syn på konge og øvrighed bygger på Knud Fabricius: *Kongeloven*, Kbh 1920 s92ff og B.Kornerup 1959 s.284ff.
 45. Se H.F.Rørdam: »Efterretninger om Sværmeren Jesper Baltzarsen Könechen«, i KhS r2,3 s225ff. En kortere skildring findes hos Jens Glebe Møller: »Det teologiske fakultet 1597-1730«, s.170ff i Leif Grane & Sv. Ellehøj (red): *Københavns Universitet 1479-1979*, bd V, Kbh 1970.
 46. Frede P Jensen: »Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning«, i HT r12,II s.375-385.
 47. Citatet findes hos K. Fabricius 1920 s.97.
 48. K. Fabricius 1920 s.95.
 49. B.Kornerup 1959 s.25Sff peger på, at kongen i flere tilfælde bad Brochmand besvare teologiske angreb fra katolikkerne. Brochmands antikatolicisme er skildret hos Glebe-Møller 1970 s.132ff.
 50. Frdg af 25-09 1626.
 51. Frdg af 02-09 1628. Brochmands brev er refereret hos H.F.Rørdam: »Breve til og fra Holger Rosenkrands«, i KhS r3,6 s.330.
 52. B.Kornerup 1959 s.27 Sf.
 53. Åbent brev af 23-06 1659 samt B.Kornerup 1959 s.299ff
 54. Se H.F.Rørdam: »Forslag fra Danmarks og Norges Biskopper om Tillæg til Kirkeordinansen«, i KhS r3,2 s.110ff. En gennemgang af præsternes trængsler under den militære besættelse 1657-60 findes hos H.F.Rørdam: »Om Præsternes Trængsler under og efter Krigen 1657-60«, i KhS r2,5 s300 ff.
 55. Troels Troels-Lund: *Dagligt liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, Kbh 1879-1901, bd XIV har en detaljeret og velskrevet skildring af traditioner i forbindelse med begravelser, han beskæftiger sig overvejende med 1500-tallet men går dog også længere op i tiden og skildrer, hvordan de katolske traditioner holdt ved ude i lokalsamfundene.
 56. Troels-Lund 1879-1901 bd XIV s.25ff. Ibid s.210f peges på, at gaven ofte var så stor som et stykke kvæg, hvilket førte til stridigheder mellem præster og patronatsejere om retten til gaven.
 57. Noget tyder på, at denne skattefrihed blev udnyttet flittigt idet der i et missiv 01-10 1638 blev henstillet til universitetet, at professorernes huse kun var skattefri, hvis de selv boede i dem.

58. I reces af 27-02 1643, 2. bog, kap 4 §6 forlanges, at udførlige regnskaber årligt indsendes til rentekammeret. Dahlerup 1990 beskriver, hvordan kongen lånte af kirkerne, se desuden KB 1630-32 (s 33ff, 964ff), 1633-35 (s 240), 1644-45 (s 356, 362). Der findes i KB mange breve, hvor kongen beder bisper eller lensmænd om at kontrollere kirkeregnskaber, se for eksempel lensbrev i 1646 s.1951, hvor kontrollen gøres til en embedspligt.
59. Se f. ekr. KB 1635-36 s.335 hvor kongen bestemmer, at patronatsret giver mulighed for at indkræve kirkens udestående.
60. Der findes en række eksempler fra Fyn 1634- 1655 gengivet hos H.F.Rørdam: »Ud- drag af Breve fra Fyns Bispearkiv«, i KhS r5,3 s.57ff.
61. Alex Wittendorff: *På guds og herskabs nåde* – bd 7 i Politiken & Gyldendals Danmarkshistorie, Kbh 1989, s.241, samt for et eksempel H.F. Rørdam: »Uddrag af Breve fra Fyns Bispearkiv« i KhS r5,3 s.54. At denne bortfæstning af tiende ikke var ualmindelig, viser et kongebrev til de jyske rigsråder, hvor kongen nedsætter fæsten på grund af besættelsen i 1630, se K. Erslev 1883 bd II s.244.
62. K. Erslev 1883 bd III s.246, 250ff, 255, 265, 350 & 363. Citatet er fra side 250. Se desuden KB 1646 s.246.
63. Vi har baggrund af V.A. Secher 1887-1911 (hans register) lavet en »mini-under- søgelse«, der viser: i perioden 1611-24 blev krævet skat af præsterne 6 gange, 1625-29 hele 8 gange samt 2 gange madskat, 1630-36 en gang årligt 1637-43 halvårligt, 1644-51 11 gange, i 1652 3 gange skat på tjenestefolks løn samt en pengeskat, og 1653-57 blev der krævet pengeskat årligt. Til disse skatter kom enkelte særlige afgifter som for eksempel en tinskat i 1646, i enkelte af årene blev skatten meget logisk kun opkrævet øst for Storebælt (1627, 1628, 1645). Dette siger kun noget om hyp- pigheden; skatternes størrelse og denne i forhold til præsternes indkomster er det ikke til at sige noget om. Universitetsprofessorerne blev tilsyneladende kun ramt 3 gange (1627, 1645, 1647).
64. Vor fremstilling af missive af 20-05 1645 bygger overvejende på Troels Dahlerup: »Fromhed styrker rigerne«, i *Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75 års jubilæum*, Kbh 1964, der ser baggrunden for ordningen i dels skattemæssige hensyn og som udspringende af en stigende skriftlighed. K.E. Frandsen: *Det danske landbrugs historie 1536 til ca 1720*, Odense 1988, s.120 nævner, at præsterne tidligere var blevet pålagt at indsende indberetninger om skattelæg.
65. Missive af 22-06 1645 og 17-05 1646.
66. Frdg af 01-05 1645. Gejstlighedens tjenestefolk var fritaget for hovedskat, hvad præsterne på Lolland og Falster efter kongens mening spekulerede i, se KB 1645 s.316.
67. G. Bang 1906/1976 s.2 fandt, at der fra midten af 1640'erne kendes kirkebøger fra lidt over 200 sogne og tvivler derfor på, om ordningen er blevet efterlevet. vi mener dog, at der er talrige af muligheder for, at kirkebøgerne kan være ødelagt eller bortkommet.
68. Missive af 24-05 1646; KB 1644-45 s.296. Iflg Gunnar Olsen: »Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår«, i *Fortid og Nutid* bd XIX, 1954-56, s.413ff, forsøgte man fra 1651 at få præsterne til at indberette boligernes størrelse, hvilket ville betyde at præsterne skulle foretage den lokale skatteligning.
69. Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, Odense 1987, s.54f. K.E. Frandsen 1988 s.132ff. Det stigende behov for arbejdskraft gennem århundredet er beskrevet hos T. Kjærgaard 1992, der blandt andet fremsætter tesen (s 144): »Det makroøkonomiske udviklingsforløb fremtvang en arbejdsorienteret samfundsmoral, som protestantismen derefter tog til sig«.
70. Frdg 8-8 1653, 15-8 1655, se desuden T. Krogh 1987 s.67ff.

71. H.F.Rørdam: »Om de tyske Menigheder i Danmark i det 17de Aarhundrede«, i KhS r2,3 s.134ff. Kongen havde tidligere skabt tilsvarende problemer med sin støtte til indvandring af reformerte hollændere.
72. J. Duin: »Norsk-danske religionsforhandlinger i Paris under Kristian IV (1647)« i HT r1 1,3 s.245ff. J.A. Fridericia: *Adelvældens sidste dage*, Kbh 1894/1969, s.6 samt note 36.
73. Vor skildring af statsomvæltningens forløb bygger på C.O.Bøggild-Andersen 1936 og C.J.Bryld: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet i 1660*, Odense 1974.
74. C.O.Bøggild-Andersen 1936 s.120, hvor Lerche-dagbogen analyseres.
75. De øvrige tilstedeværende bisper var: Johan Didriksen Bartskaar, Anders Andersen Ringkøbing, Lauritz Jakobsen Hindsholm, Peder Jensen Kragelund, Hans Brochmand var syg under stændermødet, men havde givet Svane fuldmagt.
76. B.Kornerup 1959 s.356.
77. Citatet stammer fra Lercheberetningen s.9, findes hos C.O. Bøggild-Andersen 1936 s.120 og C.J.Bryld 1974 s.65.
78. C.J.Bryld 1974 s.66. C.O. Bøggild-Andersen 1936 har påvist, at Bispegårdsberetningen er afledt af Mikkel Skovs memorial, og mener, at teksten er tendentiøs i, at den overdriver gejstlighedens rolle. Dette kan dog hænge sammen med, at Bøggild-Andersen selv tillægger Sehested den dynamiske rolle. C.J.Bryld 1974 anvender beretningen som udtryk for »korridor-forhandlinger« og er altså mindre kritisk. Hvilket dog igen kan hænge sammen med hans arbejdstese.
79. Fra K. Fabricius 1920, hvor Pouchs optegnelser analyseres s.163. Citeret hos C.J.Bryld 1974 s.91.
80. C.J.Bryld 1974 s.91. Et udkast til en instruks for det gejstlige kollegie findes hos H.F.Rørdam: »Instrux for collegium Consistorale«, i KhS r1,5 s.239-43. Rørdam udpeger Svane som forfatter.
81. C.J.Bryld 1974 s.124. Københavns borgerskab havde store summer til gode hos statsmagten, hvilket bedrede deres gennemslagskraft på stændermødet. Vedrørende Svanes økonomiske forhold og kreditorrollen hos staten, se Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, Kbh 1957. Borgerstandens forslag på stændermødet er analyseret hos C.O. Bøggild-Andersen 1936 s.76ff, og hos C.J.Bryld 1974 s.46ff.
82. Hvad angår Svanes monarkistiske tendenser se C.O. Bøggild Andersen 1936 s.33, der betegner Svane som moderat monarkistisk. Hvad angår Svanes økonomiske forhold skal siges, at 26 gejstlige kreditorer havde forsynet kongen med 160000 rdl og heraf tegnede Hans Svane sig for de 59.436 rdl. Se C.J.Bryld 1974 s.124 og J. Jørgensen i KhS r7,6 s.85-SS.
83. Se J. Jørgensen i KhS r7,6 s.98-99 og C.J.Bryld 1974 s.125. Bryld fremhæver her eksempler fra 12. okt og 14. okt 1666. Her skulle prædikestolene have været brugt som et statsligt formidlingsorgan
84. Instruksen er trykt hos H.F.Rørdam i KhS r1,5 s.239-243. Instruksen analyseres af J. Jørgensen i KhS r7,6 s.100-101; i C.J.Bryld 1974 s.93-94; i B.Kornerup 1959 s.349 og i Ditlev Tamm: *Danske og Norske lov i 300 år*, Kbh 1983, s.454.
85. Kgl. missive til bisperne i Jylland og Fyn om gennemsyn og forandring af recessens bog om gejstligheden, kirkeordinansen og Ribeartiklerne; i V.A. Secher & Chr. Støchel: *Forarbejderne til Kong Christian den femtes danske lov*, Kbh 1878 s.10f.
86. Secher & Støchel 1878 s.364, her redegøres for, hvem der indgik i kommissionsarbejdet.
87. Secher & Støchel 1878 s.367.

88. D. Tamm 1953 s.463f.
89. Kirkeritualet er trykt hos J.H. Schou: *Chronologisk register over de kongelige forordninger og aabne breve 1670-99*, Kbh 1822, s.325-363. En gennemgang af forhistorien og en analyse af indholdet findes hos Svend Borregaard: *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1635*. Kbh 1953.
90. Kirkeritualets preambol samt s.Borregaard 1953 s.62ff.
91. Citeret i J.L. Balling & P.G. Linhardt: *Den Nordiske Kirkes Historie*, Kbh 1979, s.140. Se desuden S Borregaard 1953 s.42, 169f.
92. Ensretningen af salmevalget er analyseret hos E.N.Svendsen: »Kingos salmebog- en historie over dens forhistorie« i KhS r7,6 s.343-375. S Borregaard 1953 ser, s.42f, Kingos Salmebog i sammenhæng med de øvrige revisioner.
93. A.D. Jørgensen: *Kongeloven og dens forhistorie*, Kbh 1886/1973, s.39.
94. H.F. Rørdam: *Danske Kirkelove*, Kbh 1886-89,, bd 3, s.472 brev nr 455.
95. H.F.Rørdam 1886-1889, bd 3, s.452f, brev nr 455.
96. H.F.Rørdam: »Præstevalget i den danske Kirke«, i KhS r2,5 s.701.
97. Se Ribe Stift Erklæringen i V.A. Secher & Chr. Støchel 1878 s.16. Mht denne problemstilling se endvidere S Borregaard 1953 s.42f.
98. Ibid s.15 (Ribe Stift Erklæringen).
99. Ibid s.5201; D. Tamm 1983 s.462
100. Danske Lov 2-17-8. Findes hos V.A. Secher: *Kong Christian den femtes Danske Lov*, Kbh 1911.
101. Danske Lov kapitel 2-3-2 (Secher 1911 s.211).Se også J.L. Balling & P.G. Lindhart 1979 s.137 og B.Kornerup 1959 s.350.
102. Danske Lov 2-3-2 (V.A. Secher 1911 s.210f).
103. Danske Lov 2-2-1 (V.A. Secher 1911 s.205f).
104. Dette bekræftes af Brylds undersøgelse af Bispekredsens deltagelse i arverigeforslaget, C.J.Bryld 1974 s.201f.
105. Ribe Stift Erklæringen understregede præsterne et ønske om at få styrket kirketugten og påpegede, hvor dårligt det stod til. Formålet med dette opråb er både en religiøs overbevisning og et ønske om at få styrket respekten for præstens arbejdsområde.
106. Danske Lov 2-4-8 (V.A. Secher 1911 s.263f).
107. Danske Lov 2-5-16 til 18 (V.A. Secher 1911 s.235ff.).
108. H.F.Rørdam 1886-89, bd 3 s.509. Se iøvrigt registreret over kongebreve vedrørende kirketugten. Her er eksempler på 20 af sådanne sager i perioden op til 1683.
109. H.F.Rørdam 1886-1889, bd. 3 s.454.
110. Missive til Hans Svane 13-10-1660. Se også C.J.Bryld 1974 s.125, note 475.
111. Jørgen Stenbæk: »Ecclesia particularis – Republica christiana«, i KhS 1975 s.37 og K. Fabricius 1920 s.311-18.
112. Salvingsstalen er citeret hos B.Kornerup 1959 s.386.
113. H.F.Rørdam i *Personal Historisk Tidsskrift* rk 2, 1SS6,s 31-81 samt Glebe-Møller 1970 s.174ff. B.Kornerup 1959 s.361 påpeger, at Nold faldt på grund af en teologisk strid med Wandal. Nold fik således et nyt embede i 1680 efter Vandals død, se D. Tamm 1953 s.460.
114. B.Kornerup 1959 s.362.
115. H.F.Rørdam 1886-1889, bd. 3 s.435.
116. Ibid s.443. Svane var hovedmanden, idet han administrerede børnehusene.
117. J.Lindbæk: *Aktstykker og Oplysninger til statskollegiets Historie* bd 1, Kbh 1903 s.193.

118. H.F.Rørdam 1886-1889, bd 3 s.465. Det overtagne gods blev ofte brugt som rytter-gods.
119. Ibid s.429.
120. H.F.Rørdam: »Livet i Skjoldelev Sogn«, i KhS r3,4 s. 141ff. Brevene stammer fra perioden 1664-1684.
121. V.A. Secher & Chr. Støchel 1878 s.25.
122. J.Lindbæk: *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie* bd II, Kbh 1910 s.24ff.
123. Ibid s.124ff.
124. Findes trykt hos T.H.Lyby Christensen: »Hans Wandals Remonstration«, i KhS 1980, s.119-32.
125. Ibid s.118.
126. Se Kirkeritualet kap 1 §5
127. Danske Lov 2-13 (V.A. Secher 1911 s.294-303).
128. B.Kornerup 1959 s.390.
129. H.F.Rørdam: »Om en Katholik kunde øve Kaldsret til en luthersk Kirke«, i KhS r3,6 s.161-168, hvor hele sagsforløbet er samlet.

Summary

The present paper offers an analysis of the relationship between state and church in the sixteenth century in Denmark. The interaction between the two institutions reflects a number of convulsions which existed in the society at that time. The paper draws special attention to the financial troubles of the state and the emergence of the central state. Moreover religious affairs played a determining role in foreign politics up to the Peace of Westphalia, 1648. In the period at issue ecclesiastical activities were gradually made subject to regulations and by degree more duties were placed within the realms of the church. Throughout the entire period the state was the stronger force whereas the Reformation had stripped the church of its powerful position. The increase in regulations showed most visibly in regards to the ecclesiastical discipline which subjugated both clergy and laity to stricter disciplinary measures. The underlying reason for the ecclesiastical discipline were religious motives and the intention of strengthening social control. The church served as a means to legitimize the secular authorities, particularly during the foreign political crisis which stemmed from the military defeat in 1629 of King Christian IV.

As early as the fifteenth century parish priests had performed minor administrative tasks in relation to those services dealing with the poor and the beggars. In 1645, however, those services were noticeably extended. The priests were now ordered to keep the official books of administration which would serve as basis for imposition of taxes. During the absolute monarchy the priests were also little by little made responsible for the actual collection of taxes. With the advent of the absolute monarchy in 1660 statepower was defined in clear terms, thus enabling a coherent and concise regulation of the relationship between state and church as witnessed in the legislation of the absolute monarch. Before 1685 legislation concerning the church was fragmentary and many points of policy were decided ad hoc. Still, a fundamental revision of the hitherto legislation did not occur. The absolute monarchy merely assembled law and practice in respect to the church of the years prior. The Reformation left a power-gap between state and church. This gap was gradually filled in by the state which subdued the church. The priests became a class of civil servants loyal to the state. With the consolidation of absolute monarchy this slow transition was eventually accomplished.